

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ

Г. СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

I

H. Senkevich

FOLIO

Генрик Сенкевич

Потоп. Том I

Предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009560

*Генрик Сенкевич «Потоп». Роман У 3-х томах. Том 1. Серія «Зібрання творів Г. Сенкевича»: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-7000-3, 978-966-03-8104-9, 978-966-03-8103-2*

Аннотація

«Потоп» – історичний роман-епопея польського письменника Генрика Сенкевича (1846—1905), лауреата Нобелівської премії з літератури (1905). Це друга частина історичної трилогії, куди також входять романи «Вогнем і мечем» та «Пан Володийовський». Сюжет «Потопу», заснований на історичних подіях, пов'язаний з так званим Шведським потопом, коли до Речі Посполитої вторглися шведи (1655—1660).

Час дії роману триває з 1654 по 1657 рік. На тлі широкої панорами життя Речі Посполитої середини XVII століття автор детально описує хід війни, на першому етапі якої, в результаті численних зрад польських магнатів, шведи практично без зусиль захоплюють країну. Велику увагу в «Потопі» приділено героїчній обороні Ясногорського монастиря, де зберігається особливо шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері, і взагалі тій ролі, яку ця оборона зіграла в підйомі національного духу. Цей

опір привів, зрештою, до відродження Речі Посполитої і повного вигнання загарбників.

У цих драматичних історичних подіях бере безпосередню участь молодий полковник Анджей Кміциц, який на початку шведського «потопу» прилучився до прошведських сил, проте потім перейшов на сторону патріотів і численними військовими подвигами спокутував провину. Багато в чому цим він міг завдячити своїй нареченій Оленьці Білевич...

Содержание

Вступ	5
Розділ I	16
Розділ II	39
Розділ III	49
Розділ IV	64
Розділ V	88
Розділ VI	113
Розділ VII	127
Конец ознакомительного фрагмента.	161

Генрик Сенкевич

Потоп

Том 1

Вступ

Був у Жемайтії¹ один могутній рід Білевичів, що від Мендогів походив, дуже розгалужений і в усьому Расейняї найбільш поважаний. Високих посад Білевичі ніколи не займали, щонайвище очолювали повіт, але на полях Марса добряче прислужилися країні, за що були щедро нагороджені в різні часи. Їхнє родове гніздо, що й досі існує, називалося Білевичі, але, крім них, родина мала й інші маєтки в околиці Расейняя, і далі в Кракінові, біля Ляуди, Шої, Нев'язів – і так аж до Паневежиса. Згодом вони розділилися на кілька родів, члени яких втратили зв'язок один з одним. З'їжджалися разом тільки тоді, коли в Расейняї, на рівнині, що називалася Стани, відбувався показ посполитого рушення² Жемайтії. Часом вони також зустрічалися під прапорами литовського

¹ *Жемайтія* – князівство, що виникло на землях литовської народності жемайтів (жмудів) у XII ст. Тепер – регіон на північному заході Литовської Республіки.

² *Посполите рушення* – загальне шляхетське ополчення спершу у Польському королівстві, а потім – у Речі Посполитій, яке оголошували за наказом короля.

компуту³ і на сеймиках. А що вони були заможними, впливовими, то зважати на них мусили навіть всесильні в Литві та Жемайтії Радзивілли.

Під час правління Яна-Казимира патріархом усіх Білевичів був такий собі Іраклій Білевич, полковник легкої кавалерії, упітський підкоморний. Він не мешкав у родинному гнізді, яке тримав у той час Томаш, расейняйський мечник. Натомість Іраклію належали Водокти, Любич і Мітруни, що розкинулись неподалік від Ляуди, наче морем, дрібною знаттю облітої.

Крім Білевичів, ще кілька відомих родів жили в цих краях – Сологуби, Монтвілли, Шиллінги, Коризни, Сіцинські (хоча й дрібнішої шляхти там не бракувало), зрештою, все узбережжя Ляуди було усіяне дуже густо так званими околицями, або, інакше кажучи, закутками – поселеннями славетної та відомої своєю діяльністю в Жемайтії ляуданської шляхти.

В інших частинах країни роди отримували свої імена від місцин або закутків, як це було заведено на Підляшші. Однак у ляуданських маєтках склалося інакше. Там у Морезах жили Стак'яни, котрих свого часу Баторій винагородив за відвагу, проявлену під Псковом. У Волмонтовичах на доброму ґрунті оселилися Бутрими, найвищі чоловіки з цілої Ляуди, неговіркі, але важкі на руку, котрі під час сеймиків, з'їздів або воєн мовчазним муром стояли. Землями в Дрожейканах і Мозгах володіли Домашевичі, відомі мисливці.

³ *Компут* – перепис, чисельний стан, або поіменні реєстри козацького війська.

Вони ходили на лови в зелену пущу аж до Вілкомера, вистежуючи ведмедя. Гаштовти сиділи в Пацунелях. Їхні жінки славилися своєю вродою, тож усіх гожих панянок навколо Кракінова, Паневежиса й Упіти врешті-решт стали називати пацунельками. Малі Сологуби були багаті кіньми та великою рогатою худобою, яку годували на численних пасовиськах. А от Гостевичі в Гощунах гнали смолу в лісі, і тому їх часом називали Чорними або Задимленими Гостевичами.

Були ще й інші закутки, було й більше родів. Багато з цих родин і досі живуть, але здебільшого і закутки вже не лежать так, як раніше, і люди там мають уже інші імена. Війни, лиха, пожежі спричинилися до великих перебудов на давніх зграйщах. Словом, багато що змінилося. Але з часу свого розквіту стара Ляуда в первісному стані та ляуданська шляхта набрали найдужчої сили, адже лише кілька років тому, вчинивши запеклий опір під Лоевом бунтівному козацтву, неабияк прославилися під проводом Яна Радзивілла.

Всі ляуданці служили в хоругві старого Іраклія Білевича. Заможніші – як товариші на двох конях, бідніші – на одному, а найбідніші – на поштових. Загалом шляхта була військова і в лицарський фаш просто закохана. Натомість на справах, які зазвичай вирішувалися на сеймиках, вони розумілися менше. Знали тільки, що король перебуває у Варшаві, Радзивілл і пан староста Глебович – у Жемайтії, а пан Білевич – у Водоктах на Ляуді. Цього їм було досить і вони голосували так, як їм радив їхній господар Білевич, у надії, що він хоче те,

що й пан Глебович, котрий був у спілці з Радзивіллom, Радзивілл – рука короля в Литві та Жемайтії, а король – чоловік Речі Посполитої та батько всіх шляхтичів.

Пан Білевич врешті був більше приятелем, ніж васалом впливових феодалів у Біржаї, і його дуже цінували, бо на кожен заклик він виставляв тисячу голосів і тисячу ляуданських шабель, і шаблі ці були в руках Стак'янів, Бутримів, Домашевичів чи Гаштовтів, котрих не став би недооцінювати в ті часи ніхто на світі. Однак пізніше все змінилося, і сталося це тоді, коли помер Іраклій Білевич.

Тож не стало і батька, і благодійника шляхти ляуданської 1654 року. В той час вибухнула вздовж усього східного кордону Речі Посполитої страшна війна. Пан Білевич уже на неї не пішов, тому що не дозволили йому цього вік і глухота, але ляуданці пішли. Тому, коли прийшла звістка, що Радзивілла розбили на річці Шкловці, а ляуданську хоругву під час атаки на французьку найману піхоту вирізали майже до ноги, у старого полковника не витримало серце, і він віддав Богові душу.

Звістку про це привіз пан Міхал Володийовський, молодий, але вже прославлений вояк, котрий замість пана Іраклія очолив ляуданців під проводом Радзивілла. Їхні залишки допленталися аж до рідного краю, вимучені, пригнічені, виголоднілі й услід усьому війську коронного гетьмана нарікали, що впевнений у грізності власного імені, в удачу переможця, той кинувся з невеличким загоном проти вдесятеро числен-

нішої сили, покинувши напризволяще й усю армію, і країну. Але серед суцільних скарг не було чути жодного голосу проти молодого полковника, пана Єжи-Міхала Володийовського. Навпаки, ті, хто врятувався, підносили його до небес, розповідаючи дива про його військовий досвід і вчинки. І це було єдиною розрадою для ляуданських недобитків, котрі згадували про вдалі дії, які стали можливими під орудою пана Володийовського: як в атаці змогли пробитися, наче крізь димову завісу, на перші позиції до останнього жовніра. Коли ж після цього натрапили на французьких найманців, котрі весь полк шаблями порубали, то Володийовський власноруч стяв голову командирові того загону. А наприкінці, оточені чотирма кільцями нападників, скористалися замішанням ворога, поклали трупом купу нападників, пробиваючись крізь їхні ряди.

Цих розповідей слухали з жалем, але і з гордістю ляуданці, котрі в литовському компуті не служать, а зобов'язані були в посполитому рушенні стояти. Крім цього, очікувалося, що посполите рушення, останню надію держави, незабаром будуть скликати. Було вже заздалегідь домовлено, що в такому випадку пан Володийовський стане ляуданським ротмістром, і хоча він не був місцевим громадянином, не було нікого за нього славетнішого серед місцевого люду. Недобитки казали ще й те, що він самого гетьмана з пекла витягнув. Тож уся Ляуда його мало не на руках носила, а кожна околиця намагалася видерти його для себе в іншої. Особли-

во сперечалися між собою Бутрими, Домашевичі та Гаштовти, котрі запрошували героя на гостину. А той собі настільки тутешню шляхту вподобав, що коли залишки війська Радзивілла прибилися до Біржая, щоб там перегрупуватися, він не залишив їх, а їздив від заплави до заплави, в Пацунелях у Гаштовтів заклав власну садибу, по сусідству з Пакошем Гаштовтом, зверхником усього місцевого люду пацунельського.

Щоправда, ніяк не міг би пан Володийовський потрапити до Біржая, бо він серйозно занедужав: спершу найшла на нього погана лихоманка, відтак нагадала про себе контузія, якої зазнав під Цибиховом, аж йому праву руку відняло. Три панни Пакошівни, відомі своєю вродою пацунельки, оточили його ніжною турботою та пообіцяли повернути такому знаменитому кавалерові його здоров'я. Своєю чергою, шляхта, хто живим залишився, взяла на себе похорон свого колишнього вождя, пана Іраклія Білевича.

Після похорону відкрили заповіт покійного, з якого з'ясувалося, що старий полковник заповів усі свої статки, за винятком села Любича, своїй онуці Олександрі Білевич, доньці упітського лісничого, а опікуватися нею, поки не вийде заміж, довірив усім ляуданській шляхті.

«А ті, хто були прихильні до мене, – писалося в заповіті, – і любов'ю за любов платили, нехай і до сироти такими будуть у ці зіпсуті та нестабільні часи, коли від свавілля і гніву людського ніхто не забезпечений,

тому щоб вона страху не зазнала, нехай сироту на мою пам'ять від лиха бережуть.

Також заповідаю, щоб опіка ця стосувалася всього маєтку, крім села Любича, яке відходить панові Кміцицу, молодому оршанському хорунжому, котрому його віддаю, дарую та відписую, і прошу в цьому йому жодних завад не чинити. Якщо хтось здивується моїй прихильності до вже згаданого Анджея Кміцица, або скривдить мою улюблену внучку Олександру, то він має знати, що той є сином Єнджея Кміцица, з котрим мене з молодих років аж до самої смерті поєднували побратимські почуття. З ним я воював і він багато разів рятував мені життя, й якщо гнів і заздрість панів Сіцинських спонукають їх відібрати собі цей маєток, то прошу їй допомогти. Тоді я, Іраклій Білевич, упітський підкоморний, і водночас останній грішник, котрий зараз стоїть перед суворим судом Божим, чотири роки тому (живий ще й ногами земельку міряючи) звернувся до пана Кміцица-батька, оршанського мечника, щоб виказати йому щиру подяку свою та дати шлюбні обіцянки. Тоді ми й вирішили, за спільною згодою, дотримуючись шляхетських і християнських звичаїв, що наші діти, а саме його син Анджей і моя внучка Олександра, донька лісничого, мають закласти родинне гніздо, щоб мати потомство на славу Божу та на добро Речі Посполитої. І чого я найбільше прагну, і моїй внучці Олександрі бажаю, то це скоритися шлюбній обіцянці, написаній тут зобов'язуючою силою волі, хіба би пан оршанський хорунжий (не дай боже) негідними

вчинками заплямував славу свою і про це стало б відомо. Якщо ж він втратить довіру своєї сім'ї, яка живе по той бік Орші, а таке може статися, то вона все одно з Божої ласки має взяти його собі за чоловіка, навіть якщо він покине Любич, і ніяк на це не зважати.

Якщо ж із особливої милості Божої моя внучка захоче пожертвувати свою чистоту Всевишньому та прийняти чернечі обітниці, то їй дозволено так вчинити, бо слава Божа має бути важливішою за людську».

Таким був заповіт онучці пана Іраклія Білевича, який нікого не здивував. Панна Олександра вже довгий час знала, що її чекає, а шляхта давно про дружбу між Білевичем і Кміцицями чула. Врешті думки їхні в часи руїни були зайняті чимось іншим, тому про заповіт більше й не згадували.

Тільки й про Кміциців постійно теревенили при дворі у Водоктах, точніше про пана Анджея, бо старий мечник на той час уже залишив цей світ. Молодший виступив на річку Шкловку зі своєю власною хоругвою й оршанськими добровольцями. Потім він зник із поля зору, але ніхто навіть не припускав, що він загинув, адже смерть настільки значного кавалера, ймовірно, не пройшла б непоміченою. Їхні родичі жили в оршанському маєтку Кміциців, були дуже шановані, але ті місця знищило полум'я війни. Повіти й уся земля перетворилися на глухе поле, руйнувалися маєтки, гинули люди. Після поразки Радзивілла ніхто вже помітного опору не чинив. Госевський, гетьман польний, сил не мав. Коронний

же гетьман із рештками свого війська бився в Україні і нікому допомогти не міг, як і Річ Посполита, козацькими війнами виснажена. Хвиля заливала країну щораз далі, лише де-не-де укріплені стіни оминаючи, але й мури падали один за одним, як це сталося в Смоленську. Смоленське воєводство, в якому містився маєток Кміциців, вважалося втраченим. У загальній метушні, у тотальній тривозі люди розпорошувалися, як листя, вітром гнане, і ніхто не знав, що сталося з молодим оршанським хорунжим.

Позаяк староства Жемайтійського війна ще не дісталася, то й ляуданська шляхта дещо охолола після поразки на ріці Шкловці. Околиці почали з'їжджатися, і радилися не стільки про державні справи, скільки про приватні. Бутрими, найхуткіші до бійки, балакали, що годилося б на з'їзд посполитого рушення до Расейняня їхати. А потім до Госевського, щоб помститися за шкловську ганьбу. Мисливці Домашевичі стали з'являтися в лісах, у Пущі Роговській, аж до сторожі супротивника, новини звідти привозячи. Задимлені Гостевичі вудили м'ясо для майбутнього походу. Для цього завдання вирішили відправити бувалих і досвідчених людей, котрі змогли б знайти пана Анджея Кміцица.

У загін увійшли старші ляуданці під орудою Пакоша Гаштовта і Касіяна Бутрима, двійко місцевих патріархів, а також шляхта, яка довіри, висловленої покійним паном Білевичем, зрадити не могла і присягнула сумлінно дотримувати заповіту і панні Олександрі майже батьківську опіку забезпе-

чити. У час війни, навіть у тих краях, куди війна ще не дісталася, вже відчувалися незгоди та збурення, однак на березі Ляуди все залишалося спокійним. Жодних хвиль не підіймали, ніхто не порушував меж маєтку молодой спадкоємиці. Не руйнували курганів, не рубали столітніх сосон у лісі, не плюндрували пасовиськ. Навпаки, вся околиця допомагала спадкоємиці, чим тільки могла. Стак'яни надсилали солену рибу з Волмонтовичів, від мовчазних Бутримів надходило зерно, сіно від Гаштовтів, звірина від мисливців Домашевичів, а смола та дьоготь – від Задимлених Гостевичів. Про панну Олександру ніхто в заплавах не говорив інакше, як «наша панна», а вродливі пацунельки виглядали пана Кміциця з Божої ласки так само нетерпляче, як і вона.

Тим часом надійшли укази, що скликали шляхту – так розпочався рух на Ляуді. Хто з підлітка вже став чоловіком, кого ще не зігнули роки, мав сідати на коня. Ян-Казимир прибув у Гродно і там призначив місце збору. Туди всі й стікалися. Мовчки вирушили першими Бутрими, за ними й інші, а Гаштовти наостанок, як завжди робили, бо їм від пацунельок важко було відірватися. Прибувала шляхта й з інших частин країни, правда в невеликій кількості. І країна залишилася без захисту, але побожна Ляуда залишалася цілою.

Пан Володийовський нікуди не пішов, він навіть не міг ворухнути правою рукою, тому й з пацунельками залишився. Спорожніли околиці, й лише старі пеньки добродично сиді-

ли вечорами біля багать. Тихо було в Паневежисі й Упіті – всюди чекали новин.

Панна Олександра також замкнулась у Водоктах, ні з ким, крім слуг та її ляуданських опікунів, не спілкуючись.

Розділ І

Настав новий 1655 рік. Січень був холодний, але сухий. Зима щільно накрила землю Жемайтії товстим на лікоть білим кожухом. Ліси гнулися та ламалися під рясним килимом, сніг сліпив очі вдень відблисками сонця, а вночі при місяці наче іскри мерехтіли, зникаючи на скутій морозом поверхні. Звірина наближалася до людських осель, а бідні сірі птахи дзьобами стукали у віконця садиб, сніговими квітами розмальованих.

Одного вечора панна Олександра сиділа в челядній, разом із дворовими дівчатами. Це був давній звичай Білевичів – коли гості не навідувалися, гаяти вечори зі слугами, співаючи побожних пісень і показуючи приклад для наслідування. Так само робила й панна Олександра, тим більше, що її дворові дівчата всі були шляхтянками, хоча й дуже бідними сиротами. Вони виконували розмаїту роботу, навіть найважчу, відбували обов'язки при панночці, за це з ними обходилися краще, ніж із простолюдинками. Однак були між ними і селянки, котрі вирізнялися хіба що мовою, адже багато з них польської не знали.

Панна Олександра зі своєю родичкою панною Кульвецівною сиділа посередині, а дівчата на лавках обіч. Усі пряли. У велетенському каміні з навішеним дашком палали соснові колоди та пні, то пригасаючи, то знову вибухаючи яскра-

вим, великим полум'ям або іскрами, в міру того, як решітка каміна поповнювалася дрібним березняком і дровами. Коли полум'я спалахувало яскравіше, можна було побачити темні дерев'яні стіни великої кімнати і дуже низьку стелю з дерев'яними балками. На кроквах висіли різнокольорові мережива зірок, виготовлених із вафель, що оберталися від тепла. А з-за балок визирали мотки чесаного льону, що висіли по обидва боки, схожі на турецькі бунчуки. Майже вся стеля була ними обкладена. По темних стінах виблискували, як зірки, олов'яні кораблики, більші та менші, які стояли або спиралися на довгі дубові полиці.

У глибині, біля дверей, косматий жемайтієць раптом загурчав жорнами, бурмочучи собі під ніс монотонну пісеньку, панна Олександра мовчки перебирала вервицю, прядильниці пряли, нічого одна одній не кажучи.

Світло полум'я відсвічувало на їхні молоді, рум'яні обличчя, і вони з піднятими до куделі руками, лівою пощипуючи м'який льон, а правою обертаючи веретено, старанно плели, ніби змагаючись, підбурювані суворими поглядами панни Кульвецівни. Іноді вони зиркали одна на одну швидкими очима, а часом і на панну Олександрю, ніби в очікуванні, чи скоро вже жемайтієць скінчить свою працю і можна буде співати пісень. Проте робота не припинялася і вони пряли далі. Нитки вилися, веретена бурчали, мигтіли спиці в руках панни Кульвецівни, а кудлач торохтів жорнами.

Часом, однак, він зупиняв свою роботу, вочевидь, щось у

жорнах псувалося, бо тоді лунав його сердитий голос:

– От тобі й на!

Панна Олександра піднімала голову, немов її будила тиша, що западала після зойків жемайтійця. У цей час полум'я освітлювало її біле обличчя і серйозні, блакитні очі, що позирали з-під чорних брів.

Це була вродлива панночка з волоссям кольору льону, білосніжною шкірою та тонкими рисами обличчя. У неї була врода білої квітки. Жалобна сукня додавала їй серйозності. Сидячи тут, біля грубки, вона занурилася у свої думки, як у сон. Либонь, вона задумалася над своєю власною долею, яка залишалася дуже невизначеною.

Заповіт призначив їй стати дружиною чоловіка, котрого вона не бачила з десяти років. А тепер їй виповнювалося двадцять, тому панночці залишився лише нечіткий спогад про якогось дитячого переростка, котрий під час свого перебування з батьком у Водоктах більше волочився з рушницею по болотах, ніж на неї споглядав.

«Де він, який він тепер?» – ось які запитання снувалися в голові серйозної юнки.

Вона знала його ще з оповідок покійного підкоморного, котрий за чотири роки до своєї смерті подався в довгу та важку мандрівку до Орші. Тож, згідно з цими оповідками, він мав би бути кавалером із неабиякою фантазією, хоча й лихоманкою зборений. За цією угодою щодо шлюбу дітей, укладе-ною між старим Білевичем і Кміцицом-батьком, цей

парубок мав якнайшвидше приїхати до Водоктів, відрекомендуватися нареченій. А тут вибухнула велика війна, і наречений замість біля панни опинився на полях Берестечка. Там підстрелений, лікувався в домашніх умовах. А потім свого батька хворого і при смерті пильнував. Потім знову була війна – і так усі ці останні чотири літа. Тепер від смерті старого полковника збігло море часу, а про пана Кміцица навіть чуток не було.

Мала про що поміркувати панна Олександра, а може, вона тужила за невідомим. У серці чистому, саме тому, що воно не зазнало любові, носила велику готовність кохати. Бракувало тільки іскри, щоб на цьому вогнищі розпалити полум'я спокійне, але яскраве, рівне, сильне і, як свічка литовська, негасиме.

Тож тривога охопила її, іноді приємна, а іноді прикра, й душа її постійно ставила собі запитання, на яке не було жодної відповіді, бо могла вона прийти лише з далеких полів. Отже, перше запитання було: чи він одружується з нею з доброї волі і готовий відповісти коханням на її почуття? У той час батьківські домовленості про шлюб дітей були звичною річчю, і діти, навіть після смерті своїх батьків, пов'язані були благословенням дотримуватися цих угод. В укладанні такої угоди панночка не бачила нічого надзвичайного, але ж добра воля не завжди йде поряд з обов'язком, тому і цей клопіт займав думки панночки. «Чи покохає він мене?» Після цього цілий табун думок нападав на дівчину, як зграя птахів об-

сідала самотнє дерево, що стояло віддалік. «Хто ж ти такий? Який ти? Чи ще живий, ходиш по цьому світі? Чи, може, вже десь голову поклав?.. А ти далеко? Чи близько?» Відкрите серце панночки, як відчинені двері, щоб привітати хорошого гостя, мимоволі волато до далеких сторін, до лісів і засніжених полів, ніччю вкритих. «Бувай, юначе! Бо немає у світі нічого гіршого за очікування!»

Раптом, ніби у відповідь на заклик, десь знадвору, саме з цих засніжених далечіней ночі, долинув звук дзвоника.

Панночка здригнулась, але, опам'ятавшись, пригадала, що з Пацунелів прислали мало не щовечора до аптечки по ліки для молодого полковника. Цей здогад підтвердила панна Кульвецівна:

– Це від Гаштовтів по скабіозу⁴.

Нерівномірний звук дзвоника, що хилитався на дишлі, зазвучав чіткіше. Раптом він ущух, мабуть, санки зупинилися перед будинком.

– Поглянь, хто приїхав, – наказала панна Кульвецівна жемайтійцеві, що обертав жорна.

Той вийшов із челядної, однак уже за мить повернувся і, взявшись за ручку жорна, флегматично повідомив:

– Панас Кмітас⁵.

⁴ Скабіоза – рід рослин із родини черсакуватих, що має лікувальні властивості.

⁵ У жемайтській і литовській мовах характерне додавання до іменників закінчення -ас.

– І слово сталося тілом⁶, – вигукнула панна Кульвецівна.

Прядильниці схопилися на рівні ноги, а куделя та веретена посипалися на підлогу.

Панна Олександра і собі встала. Її серце забилося, як молоток, обличчя взялося рум'янцем, але відразу зблідло. Дівчина навмисно відвернулася від каміна, щоб не показати, наскільки вона схвильована.

Раптом у дверях з'явилася висока постать у шубі та хутряній шапці. Молодий чоловік вийшов на середину кімнати, і побачивши, що опинився в челядній, спитав дзвінким голосом, не знімаючи головного убору:

– Агов, а де ж та ваша панна?

– Я тут, – відповіла досить впевненим голосом Білевичівна.

Почувши це, прибулець скинув шапку, шпурнув її на підлогу і вклонився:

– А я – Анджей Кміциц.

Погляд панни Олександри блискавкою метнувся до обличчя гостя, а потім знову втупився в землю. Та навіть цього часу вистачило, щоб панночка помітила високо підголену чуприну кольору жита, сірі очі, що пильно на неї дивилися, темні вуса й обличчя молоде, орлине, проте веселе і юнацьке.

Прибулець уперся в бік лівою рукою, а правою підкрутив вус, відтак сказав:

– Я ще навіть у Любичі не був, так сюди птахою поспішав

⁶ Євангеліє від Івана 1:14. Переклад Івана Огієнка.

до ніг панни лісничівни вклонитися. Прямо з табору вітер мене сюди привіяв, дай Боже, щасливий.

– То ви, пане, знали про смерть дідуся підкоморного? – спитала панночка.

– Я не знав, але оплакував його гіркими сльозами, мого благодійника, коли про його смерть від тих сарак дізнався, котрі з цих місцин до мене прибилися. Він був щирим приятелем, майже братом моєму померлому батькові. Мабуть, вам добре відомо, що чотири роки тому під Оршу він прибув до нас. Тоді й мені вашу милість пообіцяв і підтверджуючий документ показав, через який я по ночах не міг спати. Я би приїхав сюди раніше, але війна не матір: лише зі смертю людей сватає.

Дівчину збентежила ця зухвала промова, тому, бажаючи змінити тему, вона запитала:

– То ви ще навіть свого Любича не бачили?

– Для цього ще буде час. Спочатку служба і коштовний спадок, який я хотів би успадкувати насамперед. Але ви так відвертаєтесь від грубки, що я досі не можу вас розгледіти. О, так! Оберніться нарешті, а я з іншого боку підійду! О, так!

Сказавши це, сміливий вояк схопив за руку дівчину, що не сподівалася такого раптового вчинку, й обернув до вогню, закрутивши нею, як дзигною.

Панночка розгубилася ще більше і, прикривши очі довгими віями, стояла яскравим світлом і власною вродою засоромлена. Пан Кміциц нарешті відпустив дівчину і вдарив

себе об поли.

– Бог таки любити мене, який скарб! Та я дам на сто мес за свого благодійника, що мені вас заповів. Коли ж весілля?

– Не так хутко, бо я ще не ваша, – застерегла Олюнька.

– Але будете, навіть якщо доведеться спалити цю оселю! Заради Бога! Я міркував, що угода укладена, але бачу, що художник високо міряв, але схибив. Хай йому грець і хіба печі малювати, бо не все золото, що блищить. Гарно ж мене нагріли, щоб мене куля вцілила!

– Покійний дідусь розповідав мені, які ви гарчі.

– А в нас усі такі у Смоленську, не те, що ваші жемайти. Раз-два – і має бути так, як ми хочемо, а як ні, то смерть!

Олюнька всміхнулась, і її голос став твердішим, коли звела на залицяльника очі:

– Гей! То, може, й татарин живе у вас?

– Байдуже! А ви моя з волі батька та серця.

– Стосовно серця я ще не впевнена.

– Якби це не було так, то я проштрикнув би ножом своє серце!

– Смішно ви якось промовляєте... Але ми все ще в людській... Будь ласка, заходьте в покої. Після довгої дороги і вечеря зайвою не буде. Прошу!

Тут Олюнька звернулася до панни Кульвецівни:

– Тітонька піде з нами?

Молодий хорунжий різко підняв голову:

– Тітонька? – поцікавився він. – Яка ще тітонька?

– Моя, панна Кульвецівна.

– То вона й моя, – сказав він і взяв руку для поцілунку.

– Заради Бога! Бо я маю товариша в хоругві, ім'я котрого Кульвець-Гіпокентавр. То часом не ваш родич?

– Авжеж, він із наших! – підтвердила стара панна.

– Хороший чоловік, але вітрогон, як і я! – додав пан Кміциц.

Тим часом з'явився парубок зі світлом, відтак перейшли у сні, де пан Анджей самотужки скинув із себе шубу, після чого подалися в інший бік, до покоїв для гостей.

Як тільки вони пішли, прядильниці збилися щільніше до гурту і взялися пліткувати між собою, кожна зі своїми зауваженнями. Стрункий юнак їм дуже сподобався, тож не шкодували слів для його оцінки, розсипаючись похвалами одна перед одною.

– Від нього наче світло ллється, – казала одна. – Коли увійшов, я подумала, що це королевич.

– А очі його, як у рисі, мало не кусає ними, – торочила інша. – Такому опиратися не вдасться!

– Та й не треба опиратися! – підтримала третя.

– Господиню нашу, немов веретенем, обкрутив! Одразу видно, що вона йому в око впала, та й кому б іще мала сподобатися?

– Але й він не гірший, не бійтеся! Якби про тебе йшлося, то пішла б навіть до Орші, хоча, кажуть, що це на краю світу.

– Щаслива панночка!

– Заможним завжди ведеться краще у світі. Ах, він золото, а не лицар!

– Казали пацунельки, що і той ротмістр, котрий зупинився у Пацунелях у старого Пакоша, дуже гарний кавалер.

– Я його не бачила, але де там йому до пана Кміцица! Бо такого другого, мабуть, і на світі немає!

– Холера! – вигукнув раптом жемайтиєць, котрому знову щось у жорнах поламалося.

– Чи не пішов би ти, кудлатий, зі своїми витребеньками! Вгамуйся, бо нічого не чути!.. О, так! Важко кращого за пана Кміцица і по всьому світі знайти! Певна річ, що і в Кейданах такого немає!

– Хіба присниться такий!

– Та хоч би приснився...

Ось так перемовлялися між собою шляхтянки в челядній. Тим часом в їдальні метушливо накривали на стіл, і у вітальні сиділа панна Олександра сам на сам із паном Кміцицом, бо тітка Кульвецівна пішла пригледіти за вечерею.

Пан Анджей не відводив погляду від Олюньки, і його очі виблискували щораз більше і більше, врешті-решт він не втерпів:

– Є люди, котрим багатство дорожче за все, інші полюють за здобиччю на війні, ще інші в конях кохаються, але я би вас за жодні скарби не віддав! Чесно скажу, що чим більше дивлюся, тим більше бажання маю одружитися, хоч би й завтра! А свої брови ви вуглинками підфарбовуєте?

– Чула, що так вертихвістки роблять, але я не така.

– А очі ніби з неба зіткані! Мені слів бракує описати їх.

– Нічого вам не бракує, якщо так мене сітями обплітаєте, аж мені моторошно.

– Це також наш звичай, смоленський: за наречених навіть у вогонь сміливо йти. Доведеться, королево, звикати до нього, бо так тепер завжди буде.

– Доведеться, пане, вам відвикати, бо так бути не може.

– Може, й скорюся, мене це не бентежить! Але вірте, панно, чи не вірте, а я готовий вам зірку з неба зняти. Заради вас я готовий навчитися й інших звичаїв, бо знаю про себе, що я простий вояк і в таборі буваю частіше, ніж у палацових покоях.

– Та це не має значення, бо й мій дідусь був вояком, але дякую за застереження! – відказала Олюнька, так солодко глянувши на пана Анджея, що його серце, як віск, розтопилося, тому він сказав:

– Ви з мене нитки сукати можете!

– О, ви не подібні на тих, з кого нитки сукати можна! З норовливими завжди найважче.

Пан Кміциц показав білі, наче вовчі, зуби в усмішці.

– Тобто? – поцікавився він. – Хіба не достатньо чіткими були домовленості наших батьків, щоб я спокійно спадок отримав і різні приємності разом із ним?

– А якої б вам хотілося найбільше?

– Якщо кохаєш, то падай до ніг – ось якої!

Сказавши це, пан Кміциц кинувся на коліна, а панночка зойкнула, ховаючи ноги під крісло:

– Заради Бога! Про таке в угоді не згадувалося! Дайте мені спокій, бо я розгніваюсь... Тітка може зараз надійти...

Та хлопець залишився на колінах, підняв голову і задивився в очі коханої.

– Та нехай хоч ціла хоругва тіток надійде, я від свого не відступлюся!

– Встаньте, пане.

– Вже встаю.

– Сідайте, пане.

– Вже сідаю.

– Ох і гульвіса, якийсь Юда з вас!

– Неправда, бо якщо я цілую, то щиро... Хочете дізнатися?

– Спробуйте тільки наважитись!

Проте панна Олександра сміялася, а від нього аж сліпило молодістю та веселощами. Його ніздрі роздувалися, як у молодого лошака благородної крові.

– Ой! Ой! – застогнав він. – Які ж у вас очі, а які щічки! Рятуйте мене всі святі, бо не стримаюсь!

– Не треба кликати всіх святих. Ви віялися десь чотири роки, навіть сюди не зазирали, то війтеся собі далі!

– Ба! Я знав лише підробку. Покараю цього художника смолою, а потім у пір'я викаляти і на ринку в Упіті батогом періщити. І скажу щиро: якщо хочете, панночко, то можете

його пробачити! А якщо ні, то він голови позбудеться! Я так собі подумав, споглядаючи на цю підробку: гадина гладка, бо вона така, але гладеньких не бракує у світі, я маю час! Покійний батько наполягав, щоб їхати, а я йому завжди те саме: маю час! Зненацька не зникне! Панночки на війни не ходять і не гинуть. Я не противився волі батька, Бог свідок, але спочатку хотів пізнати війну, і на власній шкурі її відчув. Тепер визнаю, що був дурний, бо я міг і одруженим іти на війну, а тут на мене б ласощі чекали. Слава Богу, що мене не всього усікли. Дозвольте, панно, ручку поцілувати.

– Краще не треба.

– Тоді не проситиму. У нас в Орші кажуть: «Просіть, а якщо не дають, то самі беріть!»

Тут пан Анджей допався руки дівчини і почав її цілувати, але панночка й не дуже пручалася, щоб не проявити неприязні.

Потім зайшла панна Кульвецівна і, побачивши, що відбувається, звела очі догори. Таке ухиляння їй не вдалося, однак вона не сміла комусь докоряти, і запросила на вечерю.

Обоє подалися, взявшись за руки, як брат і сестра, в їдальню, де був накритий стіл, а на ньому все рясно їжею заставлено, особливо м'ясом, була й пляшка вина в павутині, що сил додає. Гарно велося молодятam, радісно та весело. Панночка вже повечеряла, лишень тільки пан Кміциц сидів і їв із такою самою жвавистю, з якою він промовляв раніше.

Олюнька поглядала на нього збоку, рада, що він їсть і п'є,

а пізніше, коли перший голод був погамований, знову почала розпитувати:

– То ви не з-під Орші їдете?

– Чи я знаю звідки?! Був сьогодні тут, а завтра – там! Так на ворога ходив, як вовк на вівці, і що можна було урвати, те й уривав.

– А як вам вдалося такої сили набути, що навіть сам гетьман був змушений вам поступитися?

– Як вдалося? Та тому, що я готовий на все, такий вже в мене характер!

– Мені покійний дідусь розповідав... Добре, що вас не вбили.

– Гей! Мене закривали там шапкою і рукою, як птаха в гнізді, і те, що накрили, я врятував, а в інших місцях мене покусали. Так натерпівся, ніби виставили ціну на мою голову... Ще й поголос пустили!

– В ім'я Отця і Сина! – зойкнула з неудаваним страхом Олюнька, позираючи захоплено на молодика, котрий одночасно повідомляв про ціну на свою голову і про поголос.

– А вам знадобилося багато захисників?

– У мене було двісті своїх драгунів, дуже гідних, але їх упродовж місяця порубали. Потім я ходив із добровольцями, котрих позбирав, де тільки міг, не перебираючи. Хороші хлопці до бою, але негідники з негідників! Ті, хто не загинув, рано чи пізно зійдуть на пси...

Пан Анджей знову засміявся, випив келих вина і додав:

– Таких відчайдухів, панно, ви ще ніколи не бачили. Хай їм грець! Офіцери – всі шляхта з наших сторін, родичі, гідні люди, але майже на кожному висить кондемант⁷. Сидять тепер у Любичі, бо що я ще мав із ними робити?

– То ви хочете всю хоругву до нас притягти?..

– Саме так. Ворог зачинився в містах, бо зима люта! Мої люди також позносилися, як мітли від постійного підмітання, тому мені князь воєвода зимові квартири в Паневежисі виділив. Бог свідок, що ми заслужили цей відпочинок!

– Тоді їдьте, прошу вас.

– Задля вас, панно, я б навіть отруту проковтнув... Я залишив частину своєї голоти в Паневежисі, частину в Упіті, а гідніших компанійців до Любича на гостину запросив... Вони приїдуть вклонитися панночці.

– А де вам вдалося ляданських людей знайти?

– Та це вони мене знайшли, коли я вже до Паневежиса на зимові квартири рухався. Я й без них сюди б приперся.

– Може, вже не пийте...

– Задля вас, панно, я б навіть отруту випив...

– Але про смерть дідуся і про заповіт це вже ляданці вам розповіли?

– Про смерть – вони. Упокій душу мого благодійника, Господи! То це ви послали до мене цих людей?

– Теж мені вигадали. Я про жалобу думала і про молитви, більше нічого...

⁷ Кондемант – у стародавньому польському праві: вирок, винесений заочно.

– Вони те саме казали... Ех! Горді якісь ті сараки!.. Я хотів їх нагородити за допомогу, то вони ще на мене накинулися і давай докоряти, що, можливо, оршанська шляхта і бере хабарі, а ляуданська ні! Добре мене вишпетили! Я це все вислухав і міркую: не хочете грошей, то накажу дати вам сто батогів.

На таке панна Олександра схопилася за голову.

– Ісусе, Маріє! І ви це зробили?

Пан Кміциц здивовано глянув на неї.

– Не бійтеся, панно... Не зробив, але мене завжди з такими шляхетними вибриками аж із душі верне, коли рівними нам хтось себе називає. Але я так подумав: ще оголосять мене, невинного, по всій околиці, гвалтівником і перед вами обмовлять.

– Яке щастя! – глибоко зітхнула Олюнька. – Інакше навіть дивитися на вас не змогла би.

– А це чому?

– Дрібна ця шляхта, але давня та славетна. Покійний дідусь завжди їх любив і на війну з ними ходив. Вікував із ними разом, а в мирний час у себе вдома приймав. Це стара дружба нашого дому, яку вам доведеться поважати. У вас є серце, тому не зіпсуєте цю святую угоду, з якою ми жили досі!

– Але я нічого про це не знав! Хай мені голову відрубають, якщо знав! Визнаю, що ця босонога шляхтина якось мені й на гадку не спала. Бо в нас хто чоловік, той чоловік, а шляхта – всі родичі, котрі по двоє на одній кобилі не сидять...

Дякувати Богу, що такі гультаї не мають нічого спільного ні з Кмідицями, ні з Білевичами, як пічкурі не мають нічого спільного зі щуками, хоча і те, і те – риба.

– Дідусь розповідав, що честь не що інше, як кров і пошана, а вони шановані люди, інакше дідусь їх моїми опікунами не зробив би.

Пан Анджей здивовано витріщив очі.

– Їх? Зробив дідусь вашими опікунами? Всю ляуданську шляхту?!

– Саме так. Прошу не кривитися, бо воля покійного – свята. Дивуюся, що посланці про це вам не розповіли...

– Я б їх... Але це неможливо! Тут, мабуть, є кільканадцять закутків... І вони всі вами опікуються? І мною також будуть керувати, що й як маю робити?... Гей! Без жартів, панно, бо моя кров нуртує!

– Пане Анджею, я не жартую... Святу і щиру кажу правду. Вони не будуть вами керувати. Але це якщо, як і дідусь, їм батьком станете, якщо не будете їх цуратися, не виказуватимете власну пиху, то не тільки їхні, а й моє серце завоюєте. Буду разом із ними вам дякувати все життя... Все життя, пане Анджею...

Її голос звучав скромно, благально, та гість навіть не повів бровою і далі супився. Гнівом проте не вибухнув, хоча емоції блискавично змінювалися на його обличчі, однак чоловік відповів пихато:

– Я такого не сподівався! Поважаю волю покійного і га-

даю, що пан підкоморний міг цю шляхетну дрібноту до часу мого прибуття опікунами вашими зробити, але коли вже я сюди вступлю, то ніхто інший, крім мене, опікуном більше не буде. Не тільки ті сараки, а й навіть біржайські Радзивілли нікого тут опікувати не будуть!

Панна Олександра спохмурніла і сказала після недовгої мовчанки:

– Погано ви чините, що з гонором своїм носитесь. Заповіт покійного дідуся треба або прийняти цілком, або повністю відхилити. Не бачу ніякої іншої на це ради. Ляуданці не будуть ворохобитись або нав'язуватися, бо це гідні люди та спокійні. Що б ви там собі не думали, але вони тягарем не стануть. Якби тут виникли якісь розбіжності, тоді б вони могли своє слово мовити, але вважаю, що все пройде тихо й мирно, а потім це буде така опіка, ніби її й не було...

Він помовчав трохи, потім махнув рукою, зауваживши: – Це правда, весілля усьому покладе край. Тому немає необхідності пручатися, нехай собі сидять тихо і не заважають мені, бо Бог свідок, я не дам собі у вуса дмухати. Але годі про них! Дозвольте, панно, з весіллям не баритися, це буде найкраще!

– Не личить зараз говорити про таке під час жалоби...
– Ой! І довго мені доведеться чекати?
– Сам дідусь написав, що не більше ніж півроку.
– Та я висохну до того часу, як тріска. Але вже не сердіться. Бо ви, панно, вже так стали на мене строго глипати, як на

винуватця. Дай, Боже, моя королево золота! Чи я завинив, що такий характер маю? Коли мій гнів на когось впаде, то я готовий його роздерти, а коли відпустить, то готовий зшити!

– Страшно з таким жити, – уже веселіше додала Олюнька.

– Ну! За ваше здоров'я! Хороше вино. А для мене шабля та вино – головні. І чому страшно зі мною жити? Та ви мене ув'язнили своїми очима і в невільника обернули, мене, хто нікого над собою не хотів терпіти. Ось зараз! Я вважав за краще з хоругвою на власний розсуд ходити, ніж панам гетьманам кланятися... Моя королево золота! Якщо вам у мені щось не сподобалося, то вже даруйте, бо хороших манер біля гармат я не навчився, і не в дамських покоях, а в жовнірському наметі, а не при лютні. У нас там є неспокійно, шаблі з рук не випускаємо. Тому, хоча там і кондеманат на комусь висить, хоча і вирoki переслідують – байдуже! Люди його поважають, аби фантазію мав парубочу. До прикладу, мої компанійці, котрі деінде вже довгий час по вежах сиділи б... А вони – гідні кавалери! Навіть сивочолий у нас у чоботях і з шаблею ходить. І коли один гетьманську наречену, таку собі панну Кокосінську, стрийну мого поручника, попорав, відтак на смерть собі заслужив, то племінник під моєю командою за неї помстився, хоча її за життя не любив. Де нам, гультяям, вчитися, навіть родовитим? Але ми розуміємо: війна – стояти, сеймик – галасувати, а замало мови – то ще є шабля. Ось що це таке! Таким мене покійний підкоморний зустрів і такого для вас вибрав!

– Я завжди охоче виконувала волю дідуся, – підтвердила дівчина, опутивши очі.

– Дайте вас ще раз поцілувати, моя солодка дівчино! Бог свідок, міцно в моє серце ви запали. Так мене сентименти розібрали, що навіть не знаю, як я до того Любича доберуся, я ж його ніколи не бачив.

– Я вам дам провідника.

– Та ні, обійдуся. Я вже звик волочитися по ночах. Маю слугу з Паневежиса, котрий має знати шлях. А там вже мене Кокосінський із товаришами чекають... Велика родина Кокосінських, котрі Пипкою⁸ запечатують... Невинно та любов'язно проголосили про те, що панові Орпішевському будинок спалили, дівчину викрали, а людей вирізали... Гідний товариш!.. Ще до чогось надається. Але вже бачу, що час іти!

Утім повільно почало бити північ на великому гданському годиннику, що стояв у їдальні.

– Боже милий! Час! Вже час! – зарепетував пан Кміциц.
– Нічого вже тут не вдієш! Приголубте мене, хоча б на мізинчик?

– Іншого разу. Адже ви мене ще навідаєте, пане?

– Та хоч щодня! Хіба би земля піді мною завалилася. Щоб я здох!..

Сказавши це, пан Кміциц устав і обоє вийшли в сіни. Санчата вже чекали біля ганку, тому гість одягнувся в людській

⁸ *Пипка* – стародавній шляхетський герб, на якому зображений архангел Гавриїл.

і став прощатися з господинею, бажаючи, щоб поверталась у покої, бо з ганку холодом тягнуло.

– На добраніч, моя королево, – сказав він, – солодких снів, бо я, мабуть, навіть повіки не склеплю, згадуючи вашу вроду!

– Щоб ви, пане, там чогось забороненого не побачили. Я краще таки дам вам чоловіка з каганцем, бо у нас і вовків під Волмонтовичами не бракує.

– А я що коза, щоб вовків боятися? Вовк жовнірові приятель, бо часто з його рук їв. Та й бандолетик⁹ є в санчатах. На добраніч, люба моя, на добраніч!

– З Богом!

Сказавши це, Олюнька відступила назад, а пан Кміциц рушив до ганку. Але дорогою, в шпарину відчинених дверей у челядну, він уздрів кілька пар дівочих очей, – панянки не лягали спати, щоб його знову побачити. Їм пан Анджей послав за вояцькою традицією поцілунок рукою від вуст і вийшов. Через якийсь час задзеленчав дзвіночок, спочатку голосно, а потім усе тихіше і тихіше і, нарешті, зник.

Тихо стало у Водоктах, аж ця тиша здивувала панну Олександру. В її вухах все ще лунали слова пана Анджея, чувся його щирий і веселий сміх, в очах стояла кремезна постать, а відтак після цієї бурі слів, сміху та веселощів запала дивна мовчанка. Панночка нашорошила вуха, чи не почує ще той

⁹ *Бандолет* – легка вогнепальна зброя, рушниця з укороченою люфою, яку використовували при їзді.

дзвіночок від санчат. Але ж ні! Вже дзеленькоче десь там у лісах, під Волмонтовичами. І сильна туга охопила дівчину, ніколи вона ще не почувалася такою самотньою у світі.

Повільно взяла свічку, увійшла в спальню і стала на коліна для молитви. Вона починала її п'ять разів, аж поки все належно не відмовила. Але тоді її думки, немов на крилах, помчали до тих санчат і людей, котрі в них сиділи... Бір з одного боку, бір з іншого, посередині широка дорога, а він собі іде... Пане Анджею! Тут Олюньці здалося, що вона бачить, як наяву, розбурхану чуприну, сірі очі та повний сміху рот, в якому біліли, як у молодого цуцика, зуби. Важке завдання постало перед серйозною панночкою, що їй пекельно сподобався цей галасливий парубок. Стурбував її трохи, трохи налякав, але водночас розбурхав її фантазію, своєю веселою розкутістю та щирістю. Аж соромно стало, що він їй сподобався, навіть із його пихою, коли про її опікунів відгукувався, ніби турецького скакуна приборкував, коли казав: «...навіть біржайські Радзивілли нікого тут опікувати не будуть!» «Це не мамин синочок, це справжній чоловік! – сказала собі дівчина. – Воїн, котрих дідусь любив найбільше... Бо вони того варті!»

Так собі міркувала панночка, відчуваючи блаженство, з нічим не зрівнянне, і водночас неспокій, але тривога була приємною. Вона вже почала роздягатися, коли рипнули двері й увійшла тітка Кульвецівна зі свічкою у руці.

– Дуже довго сиділи! – сказала вона. – Не хотіла молодим

заважати, щоб ви самі першого разу набалакалися. Пристойний із нього кавалер, здається. А як він тобі?

Панна Олександра спочатку нічого не відказала, лише, вже боса, підбігла до тітки, обняла її за шию і, поклавши свою світлу голову на груди жінки, ніжно вимовила:

– Тітонько, ох, тітонько!

– Ого! – буркнула стара панна, здійнявши догори очі та свічку.

Розділ II

При дворі в Любичі, куди напередодні пан Анджей заїхав, вікна сяяли, а гамір лунав аж на подвір'ї. Слуги, почувши дзвіночок, висипали із сіней, аби привітати господаря, бо знали про його приїзд від компанійців. Вітали пана покійно, цілуючи руки й уклоняючись до ніг. Старий бурмістр Знікіс стояв у коридорі з хлібом-сіллю і бив чолом поклони. Всі поглядали з неспокоєм і цікавістю, який цей їхній майбутній пан. Він, своєю чергою, гаманець із талярами на тацю кинув, про товаришів спитав, подивований, що ніхто до його вельможності не вийшов.

Але вони не могли вийти, бо вже три години сиділи за столом, забавляючись келихами, і, можливо, навіть не помітили дзеленчання за вікном. Але коли прибулець увійшов у залу, з грудей усіх присутніх вирвався гучний вигук: «Переможець! Звитяжець приїхав!» І всі компанійці посхоплювалися зі своїх місць і стали підходити до нього з келихами. Пан Анджей узяв боки в руки і засміявся, побачивши, як гості радять собі в його оселі і повпивалися ще до його приїзду. Він сміявся все гучніше, бачачи, що гості спотикаються об крісла на своєму шляху, і концентруючись, рухаються зі серйозністю п'янички. Попереду інших виступав велетень пан Яромир Кокосінський, котрий Пипкою запечатує, вояк дуже знаменитий, із жахливим шрамом через чоло, око та

щоку, з одним вусом коротшим, а другим довшим, поручник і приятель пана Кміцица, «гідний компанієць», засуджений до втрати гідності і на горло в Смоленську за викрадення панночки, вбивство та підпал. Тепер його захищала від покарання війна і протекція пана Анджея, котрий був його ровесником, і їхні маєтки в Орші, поки пан свого не пропив, купалися в меді. Ступав він туди, тепер тримаючи двома руками діжку, заповнену дубняком. Слідом за ним ішов пан Раницький, гербом котрого був Сухекомнат¹⁰, родом із Мстиславського воєводства, де був оголошений поза законом за вбивство двох протестантських шляхтичів. Одного в поєдинку зарубав, а другого без бою з рушниці застрелив. Імені собі не заробив, хоча величенький клопоть землі успадкував від своїх батьків. Війна також його від ката захищає. Забіяка він був, у двобої не знав собі рівних. Третім виступав Рекуць-Леліва, в котрому голувої крові не було, хіба ворогів. Та свою долю він і програв, і пропив. Уже три роки за паном Кміцицом волочився. За ними йшов четвертий, пан Углік, також смоленчанин, за вироком трибуналу мав бути вже давно страчений. Пан Анджей його захищав, бо той чудово грав на чекані¹¹. Крім них, ще був пан Кульвець-Гіпокентавр, такий самий на зріст, як і пан Кокосінський, а си-

¹⁰ *Сухекомнат* – родовитий польський герб: на червоному тлі чорний мисливський ріг і золотий хрест, а нагорі – корона з трьома страусиними пір'янами.

¹¹ *Чекан* – старовинний народний дерев'яний духовий інструмент, видозміна флейти.

лою, може, навіть і перевершував його. І Зенд, кавалькатор¹², котрий звів і усяке птаство приборкувати вмів, чоловік темного походження, хоча й шляхтичем курляндським себе називав. Не маючи маєтку, об'їжджав панові Кміцицу коней, з того й жив.

Усі вони оточили усміхненого пана Анджея. Пан Кокосінський підняв келих і заспівав:

Випий з нами, господарю милий!
Господарю милий!
Щоб міг пити з нами до могили,
З нами до могили!

Інші повторили це хором, після цього пан Кокосінський вручив панові Кміцицу келих, а йому самому інший кухоль відразу ж подав Зенд.

Пан Анджей і собі підняв кухоль і вигукнув:

– За здоров'я моєї дівчини!

– Слава! Слава! – відізвалися всі голоси, аж вікна затремтіли в свинцевих рамах.

– Слава! Мине траур, буде весілля!

Питання посипалися, як горох:

– А яка вона із себе? Гей, Яндрусю! Дуже гарна? Чи така, як ви собі уявляли? Знайдеться ще одна така ж в Орші?

– В Орші? – залементував пан Кміциц. – Димарі порівня-

¹² Кавалькатор – професійний тренер коней для верхової їзди.

но з нею нашими оршанськими панночками затикати... Достобіса! Та другої такої немає в усьому світі!

– Саме такої для вас ми й хотіли! – зауважив пан Раницький. – Ну, й коли весілля?

– Як тільки скінчиться траур.

– А щоб його з тим трауром! Діти не народжуються чорними, лише білими!

– Якщо буде весілля, то й трауру настане кінець. Різко, Яндрусю!

– Різко, Яндрусю! – підтримали.

– Уже там хорунжата оршанські затужили з неба на землю! – крикнув пан Кокосінський.

– Не можна змушувати чекати небожат!

– Шановні панове, – сказав тоненьким голосочком пан Рекуць-Леліва, – я на тому весіллі всіх переп'ю!

– Мої любі друзі, – відповів їм пан Анджей, – дайте мені спокій, або краще сказати: йдіть під сто чортів, дайте ж мені по своєму будинку роздивитися!

– Це даремно! – пояснив пан Углік. – Завтра зробите оглядини, а зараз час до столу. Бо там ще кілька карафок із повними животами стоїть.

– Ми тут замість вас оглядини справили. Золоте яблуко цей Любич! – зронив пан Раницький.

– Стайня добра! – вигукнув Зенд. – Є два бахмати, дві гусарські передні, пара жемайтійців і пара калмиків, і всього

по парі, як і очей в голові. Стаднину¹³ завтра оглянемо.

Тут Зенд заіржав, як кінь, усі дивувалися, що він так добре вміє імітувати, зареготали.

– То ось які тут порядки? – спитав утішений пан Кміциц.

– І пивничка має пристойний вигляд, – пропищав пан Рекуць, – густі наливки та пляшки запліснявілі, як хоругви в шеренгу вишикувалися.

– Дякувати Богу! Що ж, сідаймо до столу!

– До столу! До столу!

Але тільки-но сіли та поналивали в чаші, як тут пан Раницький знову схопився.

– За здоров'я пана підкоморного Білевича!

– Дурню! – обурився пан Анджей. – Як це? За здоров'я мерця пити?

– Дурню! – повторили інші. – За здоров'я господаря!

– Ваше здоров'я!..

– Щоб нам у цих покоях добре справувалося!

Пан Кміциц мимоволі окинув поглядом залу і побачив на почорнілій від віку модринової стіні ряд суворих очей, що в нього втупилися. Ці очі дивилися зі старих портретів представників роду Білевичів, що висіли низько, за два лікті від землі, бо стіна була низькою. Над портретами довгою, стрункою шеренгою висіли черепи зубрів, оленів, лосів, із коронами рогів, деякі з них уже почорніли, мабуть, були дуже

¹³ Стаднина – осередок, де вирощують або розводять коней, який міститься при стайні й є частиною господарки.

старі, інші виблискували білизною. Всі чотири стіни були ними прикрашені.

– Лови тут мають бути неабиякі, бо бачу, що звіра тут досить! – зауважив господар.

– Завтра на них і подамося, або післязавтра. Треба й околиці оглянути, – припустив пан Кокосінський. – Ох, і щасливі ж ви, Яндрусю, що маєте де голову прихилити!

– Не те, що ми! – гикнув пан Раницький.

– Вип'ємо для втіхи! – запропонував пан Рекуць.

– Ні! Не для втіхи! – заперечив пан Кульвець-Гіпокентавр, – краще ще раз за здоров'я Яндруса, нашого коханого ротмістра! Саме він, любі панове, й пригрів нас тут, у своєму Любичі, нас, бідних вигнанців, без даху над головою.

– Справедливо! – закричало кілька голосів. – Не такий дурний той Кульвець, як здається.

– Важка наша доля! – ремствував пан Рекуць. – На вас уся надія, що нас за ворота, сиріток бідних, не виженете.

– Облиште! – замахав на нього пан Кміциц, – що моє, те й ваше!

На це всі посхоплювалися зі своїх місць і почали обійматися. Сльози розчулення котилися по цих суворих і п'яних обличчях.

– На вас уся надія, Яндрусю! – репетував пан Кокосінський. – Хоч на горосі дозвольте мені спати, не виганяйте!

– Годі! – повторив пан Анджей.

– Не виганяйте! І так нас повиганяли, нас, родовитих

шляхтичів! – жалібно голосив пан Углік.

– Чорт зна що! Хто вас виганяє? Їжте, пийте, спіть, чого в дідька ще хочете?

– Не сперечайтесь, Яндрусю, – сказав пан Раницький, на обличчі котрого виступили плями, як шкіра рисі, – не сперечайтесь, Яндрусю, бо ми зовсім пропали...

Тут він затнувся, приклав палець до чола, ніби напружуючи мізки, і раптом сказав, споглядаючи баранячими очима на присутніх:

– Хіба б ситуація змінилася! А всі вкупі закричали хором:

– А що б могло змінитися?

– Ми ще за своє заплатимо.

– І фортуна за кучму вхопимо.

– А славу здобудемо!

– Бог невинних благословить. Ще буде нам добре, панове!

– За ваше здоров'я! – гукнув пан Кміщиц.

– Святі слова, Яндрусю! – погодився пан Кокосінський, підставивши йому свої пухкі щічки. – Дай, Боже, нам кращих часів!

Здоров'я почали поправляти, а чуби куритися. Всі белькотіли один до одного, але кожен слухав лише себе, за винятком пана Рекуця, бо той схилив голову на груди і дрімав. За мить пан Кокосінський почав співати «Льон тіпали у тіпальні». Відтак пан Углік витягнув звідкілясь чекан і взявся акомпанувати, а пан Раницький, чудовий фехтувальник, схрестив уявну шаблю з невидимим супротивником, повто-

рюючи упівголоса:

– Якщо ти так, то я так! Ти рубаєш, я махаю! Раз! Два! Три! Шах!

Велетень Кульвець-Гіпокентавр, вибалушивши очі, пильно дивився якийсь час на пана Раницького, врешті, махнув рукою:

– Дідько з тобою! Махай собі на здоров'я, все одно проти пана Кміцица шаблю не втримаєш.

– Ніхто не втримає, але можете спробувати!

– А в мене на пістолях не виграєш.

– Ставлю дукат за постріл!

– Дукат? А де, і в що?

Пан Раницький озирнувся навколо і вигукнув, показуючи на черепа:

– Між роги! Дукат на кону!

– Куди?! – не второпав пан Анджей.

– Між роги! Ставлю два дукати! Ні, три! Несіть пістолі!

– Гарзд! – погодився пан Анджей. – Хай буде три. Зенде! За пістолями!

Вони почали галасувати все гучніше і торгуватися між собою. Тим часом Зенд вийшов у сіни і через якусь мить повернувся з пістолями, кулями та порохом.

Пан Раницький схопився за пістоль.

– Заряджений? – поцікавився він.

– Заряджений!

– За три! Чотири! П'ять дукатів! – верещав захмелілий

пан Кміщиц.

– Цить! Схибить, він схибить!

– Вцілить, дивіться!.. Ген! Тому черепу між роги... Один, два!..

Всі звернули увагу на масивний череп лося, що висів прямо перед паном Раницьким. Той витягнув руку. Пістоль тремтів у його руці.

– Три! – скомандував пан Анджей.

Гримнув постріл і зала заповнилася пороховим димом.

– Він схибив, схибив! Он де дірка! – закричав пан Анджей, вказуючи рукою на темну стіну, на якій куля залишила світлий слід.

– Перший раз не рахується!

– Ні!.. Дай мені! – репетував пан Кульвець.

Тієї миті на звук пострілу прибігли перелякані слуги.

– Геть! Геть! – волав господар. – Раз! Два! Три!..

Знову пролунав постріл, і цього разу тріски посипалися з кістки.

– Дайте і нам пістолі! – закричали всі одночасно.

І схопившись, почали підганяти п'ястуками по шиях пахолків, аби поквапилися. Менш ніж через чверть години всю залу заповнили постріли. Дим затьмарив світло свічок і по-статі стрільців. Гуркіт пострілів супроводжував голос Зенда, котрий каркав, як крук, скиглив, як сокіл, вив, як вовк, і ревів, як тур. Щомиті його обривав свист куль. Тріски летіли з черепів, дірявилися стіни і портрети в рамках. У метуш-

ні постріляли навіть Білевичів, а пан Раницький, упавши в шал, рубав їх шаблею.

Перелякані слуги стояли, ніби заціпеніли, витріщаючи очі на забаву, що на атаку татарів була подібна. Собаки завили та загавкали. Весь будинок був на ногах. На подвір'ї купчилися люди. Дворові дівулі підбігали до вікон і притискали обличчя до шиб, розплющуючи носи та видивляючись, що відбувається всередині.

Врешті їх помітив Зенд, він свиснув так голосно, що аж у вухах усім задзвеніло, і заверещав:

– Шановне панство! Пташечки під вікнами! Пташечки!

– Синички! Синички!

– Нумо до танцю! – чулися неслухняні голоси.

П'яний натовп вилився через сіни на ганок. Мороз не витверезив захмелілих голів. Дівчата кричали, ніби їх різали, й тікали по всьому подвір'ї. Їх доганяли, хапали й тягнули в покої. Через якийсь час почалися танці в диму, на уламках кісток, відколених трісках, навколо столу, на якому розлите вино утворило вже цілі озера.

Ось так розважалися в Любичі пан Кміциц і його дика компанія.

Розділ III

Упродовж наступних кількох днів пан Анджей щодня відвідував Водокти і щодня повертався ще більше закоханим. І все більше захоплювався своєю Олюнькою. Перед компанійцями також свою наречену вихваляв, поки одного дня не сказав їм:

– Мої любі овечки, їдете сьогодні чолом бити, бо ми домовилися з дівчиною, що в Мітруни всі вирушаємо на санках у лісі кататися і в третій маєток завітати. Вона у відповідь буде нас гостити, а ви щоб пристойно поводитися, бо на капусту посічу того, хто їй чимось не вгодить...

Парубки охоче підхопилися і гайда одягатися, а незабаром вже чотири пари саней везли нетерплячу молодь у Водокти. Пан Кміциц сидів у перших, гарно прибраних, що нагадували срібного ведмеда. Їх тягнули три калмики в святковій упряжі, прикрашеній стрічками та пір'ям павича, за тодішньою смоленською модою, яку від дальших смоленських сусідів перейняли й собі. На козлах сидів пахолок, наче на ший ведмежій. Пан Анджей, одягнений у зелену оксамитову бекешу¹⁴, застібнуту на золоті петлі та підбиту соболями, і в соболину шапку з пером чаплі, був веселий, збуджений і так промовляв до пана Кокосінського, котрий сидів поруч:

¹⁴ *Бекеша* – старовинний козацький жупан.

– Слухай, Кокошку! Ми трохи перебрали міри того вечора, самого першого, коли черепам і портретам дісталось. Ба, дівчата були ще гірші. Завжди нечистий Зенд підмовить, а потім кому відповідати? Мені! Боюся, щоб люди не теревели, бо ж ідеться про мою репутацію.

– Нічого вашій репутації не станеться, бо вона ні до чого не придатна, як і наша.

– А хто в цьому винен, якщо не ви? Пам'ятай, Кокошку, що й в Орші мене мали через вас за гультіпаку і язики на мене так гострили, як ножі на бруску.

– А хто пана Тумграта на морозі біля коня вів? Хто того коронного порубав, котрий питав, чи в Орші вже на двох ногах ходити, чи ще на чотирьох? Хто панів Визинських, батька та сина, обібрав? Хто останній сеймик розігнав?

– Сеймик був в Орші, а не деінде, це домашні справи. Пан Тумграт, умираючи, вибачив мені, а про решту нема навіть сенсу балакати, бо трафунки трапляються навіть невинним.

– Я ще не все згадав, про військовий трибунал також не згадую, що вас у таборі чекає.

– Не мене, а вас, бо я тільки тим завинив, що вам, вітрогонам, грабувати дозволив. Але менше з тим. Стули пельку, Кокошку, і нічого не кажи Олюньці, ні про поєдинки, ні особливо про ту стрілянину по портретах і про дівок. Якщо дізнається, я всю провину перекладу на вас. Слугам я вже наказав і дівулям, якщо хоча б словом обмовляться, то накажу паси з них дерти.

– Звеліть підкуватися, Яндрусю, якщо вже так дівчини боїтеся. Іншим ви були в Орші. Бачу це тепер, бачу, що будете, як на прив'язі ходити, а це ніщо! Один давній філософ казав: «Якщо не ти, то тебе!» Ви вже зовсім дозволили себе оплутати.

– Бовдур ти, Кокошку! А що стосується Олюньки, то й ти будеш з ноги на ногу переступати, коли її побачиш, бо з такими гречними думками другої такої не знайдеш. Що хороше, вона відразу ж похвалить, а що кепське, то ганити не забариться, бо, незважаючи на юність, має свою думку і готове рішення. Так уже її небіжчик підкоморний виховав. Захочеш перед нею фантазії парубоцькі показати та повихвалитися, що закон розтоптав, то самому ще й соромно стане: бо відразу ж скаже, що добропорядний громадянин такого робити не може, бо це проти батьківщини... Так вона скаже, і тобі наче хтось в пику заїхав, і сам дивуєшся, що раніше того не втямив... Тьху! Ганьба! Ми поводитися негідно, то тепер маємо перед чеснотами та невинністю очима світити... Найгіршими були ті дівчата!..

– Не були вони найгіршими. Я чув, що тут по закутках шляхтянки, як кров із молоком, і, кажуть, зовсім безвідмовні.

– Хто тобі таке казав? – пожвавився пан Кміциц.

– Хто сказав? Та хто ж іще, якщо не Зенд! Вчора патякав, смакуючи вино. Він їздив у Волмонтовичі однією дорогою і повідомив, що бачив море синичок, котрі з всеношної по-

верталися. «Я думав, – розповідав він, – що з коня впаду, бо дівки були на будь-який смак – і худі, і гладкі». І коли на ко-тру поглянув, то йому відразу ж усі свої зуби показала. І це не дивно! Бо всі найкращі хлопці серед шляхти під Расейняй подалися, а синички нудяться самі.

Пан Анджей штовхнув ліктем у бік товариша:

– Поїдемо, Кокошку, якогось вечора, ніби заблудивши, еге ж?

– А як щодо вашої репутації?

– А, до дідька! Припни язика! Їжте самі, якщо так, або краще занехай і вий! Не обійшлося б без галасу, а з тутешньою шляхтою хочу мирно жити, бо їх опікунами Олюньки покійний підкоморний призначив.

– Ви це казали, але я не хотів вірити. Звідки ж така честь для сарак?

– Бо на війну з ними ходив, і я чув це ще в Орші, як він торочив, що чесна кров тече в тих ляуданцях. Але, правду кажучи, Кокошку, я відразу ж здивувався, бо це так, ніби їх наглядачами наді мною поставив.

– Будете змушені з ними рахуватися і в ноги кланятися.

– Ще до того дух із них виб'ю. Цить, бо я закипаю! Це вони будуть мені вклонятися та служити. Хоругва готова на перший же поклик.

– Уже хтось інший буде тією хоругвою командувати. Зенд каже, що є якийсь полковник серед них... Забув його прізвище... Володийовський, чи якимось так. Він під Шкловом ни-

ми командував. Кажуть, гарно себе проявив, а їх там добряче причесали!

– Чув я про котрогось пана Володийовського, бравого во-
яка... Але ось уже Водокти видніються.

– Ех, добре людям живеться в цій Жемайтії, бо всюди
огидні порядки. Старий мав бути неабияким господарем... І
двір, бачу, показний. Їх тут менше ворожий вогонь палить,
то можуть будуватися.

– Гадаю, що про ту сваволю в Любичі вона ще не могла
дізнатися, – сказав ніби сам собі пан Кміциц.

Після цього він обернувся до свого супутника:

– Тож, Кокошку, попереджаю тебе, а ти повтори ще раз ре-
шті, що мусите тут пристойно поводитись, і нехай собі тільки
хтось щось дозволить, як на милість Божу, на січку порубаю.

– Ого! Але ж вас осідлали!

– Осідлали, не осідлали, тобі до того зась!

– Не дивіться на мене косо, то не буде вам проса, – флег-
матично зауважив пан Кокосінський.

– Стьобни батогом! – гукнув кучерові Кміциц.

Пахолок, котрий сидів на шиї срібного ведмеда, замахнув-
ся батогом і цьвохнув дуже справно, інші возії взяли з нього
приклад, і поїхали гамірно, бадьоро, весело, як поїздом.

Вивалилися із саней, увійшли спочатку в сіни, величез-
ні, як комора, не білені, а звідти повів їх пан Анджей у
їдальню, прикрашену, як і в Любичі, головами впольованих
тварин. Тут вони зупинилися, споглядаючи уважно і з ці-

кавістю на двері в сусідню кімнату, з яких мала вийти панна Олександра. Тим часом, добре пам'ятаючи застереження пана Кміциця, балакали один із одним так тихо, як у костелі.

– Ось ти за словом у кишеню не лізеш, – шепотів пан Углік панові Кокосінському, – то привітаєш від нас усіх.

– Я складав промову всю дорогу, – відказав пан Кокосінський, – але не знаю, чи піде достатньо гладко, бо мене Яндрусь дуже сильно обмежив.

– Що-небудь, аби з фантазією! Що має статися, нехай станеться! О, вже йде!..

Панна Олександра дійсно увійшла та стала на порозі, ніби здивована такою численною компанією, а пан Анджей застиг на мить, як укопаний, захоплений її вродою, бо дівчину бачив лише вечорами, і при світлі дня вона здавалася ще прекраснішою. Очі панночки були кольору волошок, чорні брови над ними огортали біле чоло, немов чорним деревом, а льняне волосся виблискувало, наче корона на голові королеви. І дивилася вона вперед відважно, не відводячи погляду, як господиня в своєму обійсті, котра гостей приймає, зі світлим обличчям, ще світлішим на фоні чорної шубки, отороченої горностаями. Такої серйозної та гонорової панночки ці шалапути, звиклі до іншого кшталту жінок, ще не бачили. Тому стояли струнко, ніби на огляді хоругви, і клацаючи за каблуками, вклонялися один за одним, а пан Кміциц стояв попереду та, поцілувавши руку панянки кілька разів, сказав:

– Оце привіз вам, мій скарбе, своїх товаришів, із котрими

на останній війні воював.

– Це для мене неабияка честь, – зронила панна Білевичівна, – приймати в своїй оселі таких гідних кавалерів, про гідність і відвагу котрих мені пан хорунжий розповідав.

Сказавши це, вона взялася кінчиками пальців за сукню, підняла її злегка, кивнула з надзвичайною повагою, а пан Анджей губу прикусив, але водночас аж зашарівся, що його дівчина таке сказала.

Гідні кавалери зашургали ногами, випихаючи наперед пана Кокосінського.

– Гайда! Виступай!

Пан Кокосінський ступив крок уперед, кашлянув і почав:

– Ясновельможна панно підкоморянка...

– Лісничівна, – виправив його пан Анджей.

– Ясновельможна панно лісничівна, а для нас – усемилоствива добродійко! – повторив знічений пан Яромир. – Даруйте, панно, що я неправильно назвав ваш титул...

– Це незначна помилка, – зауважила панна Олександра, – і прикрощів настільки красномовному кавалерові не завдасть...

– Ясновельможна панно лісничівна, добродійко, а для нас усіх милостива пані... Не знаю, що краще від імені всієї Орші відзначити: вашу вроду, доброчесність, чи море щастя ротмістра та командира нашого, пана Кміцица, котрий хоч і досяг небес, навіть хмар... Самих, кажу, хмар...

– Та злізь уже нарешті з тих хмар! – гримнув на нього пан

Анджей.

На ці слова гості вибухнули одним гучним реготом і раптом, згадавши накази пана Кміцица, схопилися руками за вуса.

Пан Кокосінській готовий був крізь землю провалитися, стояв весь червоний і вичавив із себе:

– Вітайте самі, погани, якщо мене збиваєте з пантелику! Панна Олександра знову взялася кінчиками своїх пальців за сукню.

– Я й не сподівалася від вас пишних промов, – зронила вона, – але знаю, що я недостойна цієї честі, яку ви від імені всієї Орші мені складаєте.

І вона знову присіла з надзвичайною серйозністю, й оршанським вітрогонам якось дуже незатишно стало в присутності такої витонченої дами. Гості намагалися продемонструвати, що вони люди ввічливі, але їм це погано вдавалося. Тому почали смикати себе за вуса, бурчати, класти руки на шаблі, аж пан Кміциц не витримав:

– Ми приїхали сюди цілим поїздом із такою думкою, щоб забрати панну до Мітрунів, через ліс проїжджаючи, як учора було домовлено. Санна дорога прокладена, а погоду нам Господь спорядив морозну.

– Я вже тітку Кульвецівну в Мітруни відіслала, щоб нам обід приготувала. А тепер прошу трішечки зачекати, щоб я могла дещо тепліше одягнутися.

Сказавши це, господиня обернулася і вийшла, а пан Ан-

джей підбіг до своїх товаришів.

– Ну, як, мої милі овечки? Не принцеса?.. Що, Кокошку? Кажеш, що мене осідлали, то чому як чіп перед нею стояв?.. Десь бачив ще таку?

– Не треба було мені в рот дмухати, хоча й не заперечую, що до такої особи промовляти не сподівався.

– Покійний підкоморний, – зауважив пан Кміциц, – більше з нею в Кейданах при дворі князя воєводи або в панів Глебовичів сидів, ніж у себе вдома, і там вона цих вишуканих манер нахапалася. А врода як?.. Ні пари з вуст не спромоглися сьогодні випустити!

– Ми показали себе йолопами! – сердито сказав пан Раницький. – А найбільший бевзь – Кокосінський!

– Ах ти ж зраднику! Це ж ти мене ліктем штовхав, треба була самому з твоїм язиком брехливим виступати!

– Не сваріться, овечки, не треба! – спробував примирити їх пан Анджей. – Дивуватися можна, але не чубитися.

– Я б за нею й у вогонь стрибнув! – пообіцяв пан Рекуць. – Ріжте мене, Яндрусю, але я своїх слів назад не заберу!

Але пан Анджей навіть не думав за шаблю хапатися, більше того, він був задоволений, крутив вуса і тріумфально на товаришів споглядав. Тим часом увійшла панна Олександра, одягнена вже в зграбний жупанець, на тлі якого її яскраве обличчя здавалося ще яскравішим. Вони вийшли на ганок.

– Цими саньми поїдемо? – спитала панночка, показуючи на срібного ведмедя. – Я ще дивовижнішого транспорту в

житті не бачила.

– Не знаю, хто ними раніше їздив, але вони захоплюють. Тепер будемо по двоє їздити, і може статися, що в мій маєток панна на ведмеді вїде. Є ще й інші Кміцици, котрі Хоругвою¹⁵ запечатують, вони походять від Філона Кміта Чорнобильського¹⁶, а той, своєю чергою, не був того роду, з якого наші Кміцици пішли.

– А цей ведмедик як у ваші руки потрапив?

– А то вже на цій війні. Ми бідні вигнанці, від примх долі залежні, лише маємо те, що нам війна дасть. А позаяк я тій пані вірно служив, то вона мене й винагородила.

– Дай, Боже, щастя, бо вона одного нагороджує, а з усієї вітчизни сльози вичавлює.

– Бог це змінить і гетьмани.

Кажучи це, пан Анджей огорнув дівчину хутряною ковдрою в санях, гарною, з білої тканини і білими вовками підшитою. Відтак сам сів і крикнув возієві «Рушай!» – і коні зірвалися з місця.

Повітря холодним поривом вдарило їх в обличчя, що ті аж заніміли, і було чутно лише скрипіння замерзлого снігу

¹⁵ *Хоругва* – старовинний польський шляхетний герб, який, зокрема, був і гербом Папи Римського Івана Павла II. Також хоругвами в Польщі називали військові підрозділи.

¹⁶ *Філон Семенович Кміта* (1530—1587) – визначний руський полководець та урядник Великого князівства Литовського. 1562 року – остерський урядник, 1565-го – чорнобильський урядник, 1566-го – оршанський староста, а 1579 року став смоленським воєводою.

під полозами, пирхання коней, брязкіт і вигуки візника.

Нарешті пан Анджей схилюся до Олюньки:

– Вам добре, панно?

– Добре, – відказала вона, підіймаючи нарукавник і затуляючи ним рота, щоб холодного повітря не наковтатися.

Сани мчали, як вітер. День був ясний, морозний. Сніг мерехтів, наче хтось його іскрами всипав. З білих дахів хатин, які були подібні на сніжні купини, стріляв високими стовпчиками вгору рожевий дим. Зграї ворон летіли перед санями на тлі голих дерев при дорозі з гучним карканням.

Через дві стаї¹⁷ за Водоктами натрапили на широку дорогу, в темний бір, що стояв глухий, старий і тихий, наче спав під щедрим покровом. Дерев, що миготіли в очах, здавалося, втікали кудись назад за сани, вони летіли все швидше і швидше, ніби коням крила вирости. Від такої їзди в голові паморочилося і сп'яніння насувалося, воно захопило і панну Олександрю. Відкинувшись назад, дівчина заплющила очі, повністю віддавшись імпульсу. Вона відчула якусь солодку неміч і їй здалося, що той оршанський боярин викрав її й несе, мов вихор, а панночка мліє, їй бракує сил опиратися, навіть зойкнути... Вони летять, летять хутчіше і хутчіше... Олюнька відчуває, що її обіймають якісь руки... Відчуває, нарешті, на вустах ніби печать розпашілу і пекучу...

¹⁷ *Стая* – старопольська міра відстані, яку визначали як відстань, що проходять коні між двома відпочинками. Стая була різної довжини: статутна стая дорівнювала 84-м ліктям; старопольська – бл. 134 м; міловська – бл. 893 м; новопольська – бл. 1066,8 м.

Повіки юнки не хочуть розклепитися, ніби уві сні. І летять, летять! Сонну панночку розбудив запитальний голос:

– Я тобі милий?

Юнка розплющила очі:

– Як моя душа!

– А мені більше за життя та смерть!

Знову соболина шапка Кміщица схилилася над куницею Олюньки. Вона й сама зараз не знала, що її розпалює більше: поцілунки чи зачарована їзда?

Вони летіли далі, і далі, бором, бором! Дерева втікали назад цілими полками. Сніг шарудів, пирхали коні, а закохані були щасливими.

– Я б до кінця світу так хотів їхати! – скрикнув пан Анджей.

– Що ми робимо? Це ж гріх! – шепотіла Олюнька.

– Та який там гріх! Ми ще тільки будемо грішити.

– Вже не можна. Мітруни вже близько.

– Далеко чи близько – байдуже!

І пан Кміщиц зіп'явся у санях, підняв руки догори і став репетувати, ніби повні груди радощів його розпирали:

– Гей-га! Гей-га!

– Гей-гоп! Гоп! Га! – відгукнулися його побратими з задніх саней.

– Що ж ви так репетуєте? – поцікавилася панночка.

– Та то так! З радощів! Покричіть і собі, панно!

– Гей-га! – почувся дзвінкий, тоненький голосочок.

– Моя ж ви королево! До ніг ваших припадаю!

– Ваші друзі будуть сміятися.

Після захвату огорнули їх гамірні веселощі, шалені, як і сама божевільна їзда. Пан Анджей узявся співати:

Дивиться дівчина, дивиться з двору,

На пишне поле!

«Мамусю! Лицарі їдуть із бору,

Ой, моя доле!»

«Доню, стривай, ручками очі

Прикрий білими,

Бо серце в грудях, як пташка пурхоче

На війну з ними!»

– Хто вас навчив такої гарної пісні? – спитала панна Олександра.

– Війна, Олюнько. У таборі ми нудилися і співали.

Подальшу розмову обірвав раптовий крик із задніх саней:

– Стій! Стій! Гей ви там – стій!

Пан Анджей обернувся сердитий і здивований, чого б це його товаришам заманулося кричати їм і стримувати, як за кілька десятків кроків позаду саней побачив вершника, кінь котрого мало не падав із ніг.

– Заради Бога! Це мій вахмістр Сорока. Щось із ним мало статися там! – повідомив пан Анджей.

Водночас вахмістр наблизився, осадив коня так, що той

аж присів назад, і став говорити задихаючись:

– Пане ротмістре!..

– Що там, Сороко?

– Упіта горить, б'ються!

– Ісусе, Маріє! – скрикнула Олюнька.

– Не бійтеся, панно... А хто б'ється?

– Жовніри з городянами. Ринок у вогні! Городяни затялися і після президії до Паневежиса послали, то я скочив на коня, щоб вашій милості повідомити. Ледь можу подих перехопити...

На той час надїхали задні сани – Кокосінський, Раницький, Кульвець-Гіпокентавр, Углік, Рекуць і Зенд пострибали на сніг і колом оточили співрозмовників.

– А в чому річ? – спитав пан Кміщиц.

– Городяни відмовилися давати без грошей оброк ні коням, ні людям. І жовніри почали насильно його брати. Ми взяли в облогу бурмістра і тих, хто на ринку забарикадувалися. Вони запалили вогонь і підпалили два будинки. Тепер там стоїть неймовірний гвалт і дзвони б'ють...

Очі пана Анджея спалахнули від гніву.

– То треба їх рятувати! – запропонував пан Кокосінський.

– Військо личаки б'ють! – репетував пан Раницький, все обличчя котрого вкрилося червоними, білими та темними плямами. – Шах, шах, панове!

Зенд сміявся зовсім так само, як сміється пугач, аж коні напудилися, а пан Рекуць підняв очі догори і запищав:

– Б'ють! Та хто в Бога повірить! У дим личаків!

– Мовчати! – наказав пан Анджей, аж ліс загудів, а Зенд, котрий стояв найближче, захитався, як п'яний. – Нічого там для вас! Не потрібна нам там різня!.. Сідайте всі в двоє сани, мені одні залишіть і гайда в Любич! Там чекати, хіба б я послав по допомогу.

– Тобто? – сторопів пан Раницький.

Але пан Анджей поклав свою руку під шию, й очима ще страшніше блиснув.

– Ні пари з вуст! – грізно сказав він.

Усі замовкли, видно, боялися його, хоча зазвичай поводитися з ним фамільярно.

– Повертайтеся, Олюнько, до Водоктів, – попросив пан Кміциц, – або їдьте за тіткою Кульвецівною до Мітрунів. Ох! Не вдалося нам свято. Я знав, що вони там спокійно не сидітимуть... Але тепер там буде спокійніше, лише кілька голів злетить. Будьте, панно, здорова та спокійна, я повернуся, як тільки зможу...

Сказавши це, він поцілував наречений руку і загорнув у ковдру. Потім сів в інші сани і гукнув возію:

– В Упіту!

Розділ IV

Минуло кілька днів, а пан Кміциц не повертався, зате до Водоктів приїхали троє ляуданських шляхтичів на розвідку до панночки. Це приїхав Пакош Гаштовт із Пацунелів, той, хто гостив у себе вдома пана Володийовського, патріарх опору, відомий своїми статками та шістьма доньками. З них три були заміжні за трьома Бутримами, й отримала кожна по сто битих телярів посагу, крім інших маєтностей. Другим приїхав Касіян Бутрим, найстаріший чоловік у Ляуді, котрий добре пам'ятав ще Баторія, із зятем Пакоша, Юзвою Бутримом. Той, хоч і був у самому розквіті сил, йому ще не минуло п'ятдесяти, однак до посполитого рушення до Расейння не приєднався, бо в козацьких війнах гарматне ядро йому стопу відірвало. З цього приводу чоловіка прозвали Кульгавим або Юзвою Безногим. Був це страхітливий шляхтич, із силою ведмеда та великого розуму, але суворий, енергійний, про людей різко відгукувався. Тож боялися його трохи в околицях, бо чоловік не вмів пробачати ні собі, ні іншим. Він міг бути також небезпечним, коли випивав, але таке ставалося рідко.

Вони й приїхали до панночки, котра прийняла гостей з удячністю, хоча відразу зметикувала, що вони рознюхувати припхалися і почути щось про пана Кміцица прагнуть.

– Ми б хотіли поїхати до нього з поклоном, але він ще з

Упіти не повернувся, – пояснив пан Пакош, – тому до вас прибули, щоб поштиво спитати, коли можна буде?

– Можу сказати лише те, що його ще немає, – відповіла дівчина. – Він буде радий вам, опікунам, від усієї душі, бо багато доброго чув про вас і раніше – від дідуся, а тепер і від мене.

– Аби лишень не захотів прийняти нас так, як Домашевичів прийняв, коли ті до нього зі звісткою про смерть полковника прибули! – пробурмотів понуро Юзва.

Панночка лише це почула, відразу ж відрубала:

– Не треба говорити про те, чого не знаєте. Можливо, він не надто дипломатично їх прийняв, але свою помилку визнав. Варто також пам'ятати, що він повертався з війни, на якій стільки труднощів і лиха зазнав! Жовнірові ніхто не дивується, якщо й на когось крикне, бо гумор їхній, як шабля гостра.

Пакош Гаштовт, котрий завжди й усюди хотів жити мирно, замахав руками:

– Ми також не дивувалися! Кабан вепрові ікло в бік встроить, якщо його раптом побачить, чому б вояк із вояком мали б жити в злагоді! Ми поїдемо по-старосвітськи до Любича поклонитися панові Кміцицу, щоб із нами жив, на війну і в хаші ходив, як і покійний пан підкоморний.

– То ви вже скажіть, любонько: сподобався він вам чи ні? – поцікавився Касіян Бутрим. – Про це питати є нашим обов'язком!..

– Бог винагородить вас за турботу. Гідним кавалером є пан Анджей, і навіть якщо б я щось не те зауважила, то не годилося б мені казати про це.

– Але нічого не зауважили, найясніша наша панно?

– Нічого! Врешті, ніхто тут не має права його судити і, боронь Боже, недовіру показати! Краще Господу дякуйте!

– Чого ж заздалегідь дякувати?! Якщо буде за що, подякуємо, а якщо ні, то й ні, – сказав насуплений Юзва, котрий, як справжній жемайтієць, був дуже обережний і завбачливий.

– А про весілля вже говорили? – перепитав Касіян.

Олюнька опустила очі.

– Пан Кміциц хоче якомога швидше...

– О, так! Ще б він не хотів, – пробурчав Юзва. – Хіба б зовсім дурний був! Який же ведмідь не хоче меду з вулика? Але навіщо так поспішати? Чи не краще буде побачити, що він за чоловік? Татку Касіяне, та вже скажіть, що у вас на язиці, не дрімайте, як заєць пополудні під скибою!

– Я не дрімаю, лишень собі міркую, що б такого сказати, – відповів стариган. – Ісус сказав таке: як Куба Богові, так Бог Кубі! Ми також пану Кміцицу зла не бажаємо, лише б він нам не бажав, дай, Боже, амінь!

– І щоб по-нашому думав! – додав Юзва.

Білевичівна насупила свої соболині брови та зауважила з певною зарозумілістю:

– Пам'ятайте, шановні, що не слугу приймаєте. Він тут

буде господарем, і це його воля має панувати, а не ваша. Він і опіку вашу на себе має перейняти.

– Чи означає це, що нам не можна буде більше втручатися? – не повірив Юзва.

– Це означає, що ви можете бути йому друзями, якщо й він захоче стати вам приятелем. Проте тут він охоронятиме своє власне добро, яким кожен на власний розсуд керує. Чи не так, татку Пакоше?

– Свята правда! – підтвердив пацунельський дідуган.

Юзва ж знову звернувся до старого пана Бутрима:

– Не спіть, татку Касіане!

– Я й не сплю, тільки собі розважую.

– То кажіть, як є.

– Як є? Що я бачу... Родовитий той пан Кміциц, блакитної крові, а ми дрібні пахолки! Він вояк відомий. Сам один протистояв ворогу, коли всі руки опустили. Дай, Боже, таких побільше. Але компанія у нього – нікудишня!.. Сусіди пана Пакоша, знаєте, що від Домашевичів чули? Що це все босота, над якими і ганебні кондемпнати висять, і протести, й інквізиція. Кат за ними ридає! Важко було з ними ворогам, але й громаді важко. Вони палили, грабували, гвалт чинили! Ось хто вони такі! Щоб так когось зарубали чи побили, будь-кому може трапитися, але вони, як із промислу татарського довгий час жили, й їм давно по вежах довелося б гнити, якби не заступництво пана Кміцица, вплив котрого незаперечний! Він їх любить і захищає, і до нього горнуть, як лошак

до кобили. А тепер вони їдуть сюди, і всі все про них знають, хто вони такі. Чому першого ж дня в Любичі з бандолетів стріляли? І в що? В портрети мертвих Білевичів, чого пан Анджей не мав би дозволяти, бо вони – його добродії.

Олюнька затулила очі руками.

– Цього не може бути! Цього не може бути!

– Може бути, бо було! Добродій дозволив постріляти в тих, кому мав би бути вдячний! А потім дівуль знадвору позатягали в покої для розпусти!.. Тьху! Бога не боятися! Такого в нас ще не було!.. Перший же день розпочали зі стрілянини та розпусти! Перший же день!..

Тут старий пан Касіян розсердився і почав стукати кием об підлогу. На обличчі Олюньки пашіли темні рум'янці, а Юзва підкинув дров:

– А те військо пана Кміцица, що в Упіті залишилося, нічим не краще. Які офіцери, така й армія! Панові Сологубові худобу відібрали якісь люди, кажуть, що пана Кміцица. Мейшагольських селян, котрі дьоготь везли, на дорозі побили. Хто? Також вони. Пан Сологуб подався до пана Глебовича по справедливість, а тепер знову в Упіті гвалт! Все проти Бога. Раніше тут спокійно було, а тепер хоч рушницю на ніч набивай і стережи. А все чому? Бо пан Анджей із компанією прибув!

– Татку Юзвю! Не кажіть так! Не кажіть, – заридала Олюнька.

– А як я маю казати? Якщо пан Кміциц не винен, то наві-

що людей тримає, навіщо з такими живе? Вельможна панна має сказати йому, щоб їх вигнав або катові віддав, бо інакше тут спокою не буде. Де це чувано, щоб у портрети стріляти та розпусту плодити? Та вся околиця лише про це й пліткує!

— І що мені робити? — розгубилася Олюнька. — Може, це й погані люди, але він із ними війну пройшов. І має витурити їх на моє прохання?

— Якщо не витурить, — буркнув Юзва м'яко, — то він і сам такий!

Тоді в дівчині стала закипати кров проти тих товаришів, забіяк і гультяїв.

— Ну, що ж, хай буде так! Він мусить їх витурити! Нехай вибирає: або я, або вони! Якщо правда те, що ви повідомили, а я вже сьогодні дізнаюся, чи це справді так, то їм не подарую ні стрілянини, ні розпусти. Я зовсім сама і бідна сирота, а їх купа озброєних, але я не відступлю...

— Ми вам допоможемо! — пообіцяв Юзва.

— Заради Бога! — сказала Олюнька, ще більше розпалючись. — Нехай роблять, що хочуть, але не тут, у Любичі... Нехай будуть такими, як їм заманеться, це їхня справа, їхні шії відповідатимуть, але нехай пана Кміцица не намовляють... до розпусти... Сором! Ганьба!.. Я гадала, що це незграбні жовніри, а бачу купу негідників, котрі і себе, і його плямують. Так і буде! Погано я в їхні очі дивилася, і якою ж була дурепою, що не розпізнала це. Гаразд! Спасибі вам, батечки, що мене очі на юд відкрили... Знаю вже, що мені

робити.

– Це! Це! Це! – зрадів старий Касіян. – Гідність у вас промовляє, а ми вам допоможемо.

– Ви пана Кміцица не винувайте, бо навіть якщо він щось і не те зробив, то це через юний вік, а вони його спокушають, підбурюють, до розпусти власним прикладом заохочують і ганьбу на його ім'я наганяють! Так є! Поки живу, не буде це довго!

Гнів наростає все більше і більше в самому серці Олюньки і завзятість проти товариства пана Кміцица зміцнювалася так, як посилюється біль у свіжій рані. Бо рана ця жорстоко травмувала й її жіночу гідність, і ту довіру, з якою своє чисте почуття віддала пану Анджею. Соромно було і за нього, і за себе, і той гнів, і внутрішній сором шукали передусім винних.

Шляхта, відтак, втішилася, побачивши дочку свого полковника такою грізною і до війни з оршанськими бешкетниками готовою. Вона ж продовжувала промовляти з пониклим поглядом:

– Так тому й бути! Вони винні і мають піти геть, не лише з Любича, а й з усього тутешнього краю.

– Ми також пана Кміцица не звинувачуємо, серденько наше, – зауважив старий Касіян. – Бо знаємо, що це вони спокусили його. Не зі злості отруйної ми сюди приїхали, а лише з жалю, що він гультіпак біля себе тримає. Всі знають, що молодий, зазвичай, дурний. Які пан староста Глебович замо-

лоду фортелі викидав, а тепер всіма нами керує.

– А пес? – сказав зворушеним голосом лагідний пацунельський дідок. – Підете з молодим у поле, а він, дурний, замість того, щоб на звіра йти, біля ніг ластиться, сволота, грається і за поли тягне.

Олюнька хотіла ще щось сказати, аж раптом залилася сльозами.

– Не плач! – заспокоїв її Юзва Бутрим.

– Не плач, не плач!.. – повторювали два дідугани.

І так вони втішали її, але не могли заспокоїти. Після їхнього від'їзду залишився сум, неспокій, тривога й образа, і на них, і на пана Анджея. Гонорову панночку боліло все більше те, що треба було його захистити, виправдати та пояснити. Але ця компанія! Маленькі рученята дівчини стискалися від думки про них. Перед її очима поставали, як наяву, обличчя Кокосінського, Угліка, Зенда, Кульвеця-Гіпокентавра й інших – і побачила в них те, чого не бачила раніше: це були нахабні пики, на яких блазнювання, розпуста і кримінал витиснули разом свої печаті. Чуже Олюнці почуття ненависті охопило її, як пекучий вогонь.

Але в цьому подиві наростала водночас щомиті й відраза до пана Кміцица.

– Сором! Ганьба! – шепотіла дівчина блідими вустами. – Щовечора він повертався від мене до повітрень...

Вона почувалася розбитою. Непосильна ноша тамувала дихання в грудях.

Надворі моросило. Панна Олександра міряла кімнату швидкими кроками, а в її душі закипала буря. Юнка не була від природи здатна витримувати удари долі, не захищаючись від них. Лицарська кров текла в жилах цієї дівчини. Вона прагнула негайно розпочати боротьбу проти цієї зграї злих духів, негайно! А що їй залишається!.. Нічого! Самі сльози та благання, щоб пан Анджей розігнав на чотири вітри своїх ганебних товаришів. А якщо він не захоче це зробити?..

– Якщо не захоче...

Навіть не сміла думати про це.

Роздуми господині перервав пахолок, котрий вніс у покій ялівцеві дрова для каміна і, покидавши їх валком, почав вигортати залишки від старого попелу. Раптове рішення спало на гадку Олюньці.

– Костику, – наказала вона, – негайно стрибай на коня і гайда до Любича. Якщо пан уже повернувся, попроси, щоб сюди приїхав, а якщо його немає, то нехай бурмістр, старий Знікіс, сідає з тобою і до мене їде. І хутко!

Хлопець підкинув шуфлею смоляного вугілля, присипав його трухою сухого ялівцю та поквапився до дверей.

Яскраві язики полум'я загуділи, в грубці затріскотіло. Олюньці стало трохи легше на душі.

«Може, Господь Бог ще все змінить! – міркувала вона про себе. – А може, все було не так погано, як опікуни розповідали... Побачимо!»

За якийсь час вона пішла в челядну посидіти за звичаєм

Білевичів зі слугами, щоб за порядком постежити, пісень, щоб відволіктися, поспівати.

Через дві години повернувся змерзлий Костик.

– Знікіс у сінях! – повідомив він. – А пана в Любичі ще немає.

Господиня рвучко схопилася. Бурмістр у сінях вклонився їй до ніг.

– Як ваше здоров'я, ясновельможна панно?.. Боже вам допоможи?!

Вони перейшли у їдальню. Знікіс застиг у дверях.

– Що у вас чувати? – свою чергою, спитала панночка. Чоловік махнув рукою.

– Та що там! Пана немає...

– Я знаю, що він в Упіті. Але вдома що відбувається?

– Гм...

– Слухайте, Знікісе, кажіть сміло, волос вам з голови не спаде. Кажуть, що пан хороший, лише його компанія свавільна?

– Якби лише, ясновельможна панно, свавільна!

– Кажіть чесно.

– Якби, панно, я тільки міг... Але боюся... Мені заборонили.

– Хто заборонив?

– Пан...

– Справді?! – здивувалася юнка.

Настала хвилина мовчання. Вона ходила туди-сюди по

кімнаті, з міцно стиснутими губами та насупленими бровами, він стежив за нею очима.

Раптом дівчина зупинилася перед відвідувачем.

– Чий ти є?

– Білевичів. Я ж із Водоктів, а не з Любича.

– Більше не повертайтеся до Любича... Залишайтеся тут.

Тепер наказую тобі розповідати все, що знаєш!

Чоловік, як стояв на порозі, так і впав на коліна.

– Панно моя люба, я й не хочу туди повертатися, бо там судний день... Це, господине, розбійники та гультяї, там ні день, ні година не можуть бути певними.

Білевичівна завертілася на місці, ніби в неї стріла влучила. Вона дуже зблідла, але спитала спокійно:

– Чи правда те, що вони стріляли в залі в портрети?

– Як не стріляли! І дівок тягали по покоях, і щодня одна і та ж розпуста. У селі плач, на вулиці Содом і Гоморра! Воли ідуть на стіл, барани на стіл!.. Люди налякані... Стаєнного вчора невинно розчленили.

– Стаєнного розчленили?..

– Аякже! А найгіршу дівчатам кривду чинять. Вже їм дворових бракує, то по селі хапають...

Знову запанувала тиша. Гарячий рум'янець виступив на обличчі панночки і не зникав більше.

– Коли вони очікують вас назад?..

– Вони, панно, не знають, я лише чув, як вони балакали між собою, що завтра всій компанії треба в Упіту вирушати.

Наказали, щоб коні були готові. Вони планують сюди заїхати, щоб людей просити і пороху, бо може там знадобитися.

– Планують сюди заїхати?.. Це добре. А тепер іди, Знікісе, на кухню. Ти до Любича не повертаєшся.

– Дай вам, Боже, здоров'я та щастя!..

Панна Олександра знала, чого хоче, але також знала, як треба вчинити.

Наступного дня була неділя. Вранці, ще до того, як жінки з Водоктів подалися до костелу, прибули панове Кокосінський, Углік, Кульвець-Гіпокентавр, Раницький, Рекуць і Зенд, а за ними лубицька челядь, озброєна і на конях, вони вирішили іти на допомогу пану Кміцицу в Упіту.

Господиня вийшла до них спокійна й урівноважена, зовсім інша, ніж та, котра зустріла гостей минулого разу, кілька днів тому. Леда помітно кивнула головою у відповідь на поклони прибульців, але вони думали, що це через відсутність пана Кміцица панночка так поводитьсь обережно, і тому нічого не зауважили.

Уперед виступив пан Яромир Кокосінський, сміливіший, ніж того разу, і сказав:

– Ясновельможна панно лісничівна, добродійко! Ми тут дорогою до Упіти вступили, щоб панні добродійці до ніг упасти та милості просити: пороху, рушниць і щоб людей трохи своїх на конях дати і з нами відпустити. Ми візьмемо приступом Упіту і личакам трохи крівці пустимо.

– Я здивована, – сказала на те Білевичівна, – що ви в Упіту

подалися, коли я своїми вухами чула, як вам пан Анджей наказав сидіти тихо в Любичі. Мені здавалося, що він має наказувати, а ви, панове, слухатися.

Кавалери, почувши ці слова, здивовано презирнулися. Зенд скривив губи, ніби готувався по-пташиному свиснути, пан Кокосінський узявся чухати широкою долонею свою потилицю.

– От тобі й на! – зронив він. – Хтось міг би подумати, що ви до вояків пана Кміцица промовляєте. Це правда, що ми мали сидіти вдома, але вже четвертий день пішов, і Яндруса немає, тому ми дійшли такої думки, що там щось недобре мало статися, де і наші шаблі в пригоді стануть.

– Пан Анджей не на бій вирушив, а лише свавільних жовнірів покарати, що легко статися і з вами могло б, якби ви накази не виконували. До того ж там буйство і різня після вашого прибуття швидше б трапилися.

– Важко нам із вами сперечатися. Просимо лише дати порох і людей.

– Людей і пороху не дам, зятяйте собі це!

– Чи я правильно почув? – сторопів пан Кокосінський. – Як це ви не дасте? Пану Кміцицу, Яндрусю, на порятунок пошкодували? Волієте, щоб його щось погане спіткало?

– Гіршого, ніж ваша компанія, його спіткати не може! Тут дівочі очі стали метати блискавки, і з піднятим підборіддям вона ступила кілька кроків до забіяк, а ті відступили перед нею ошелешені.

– Гультяї! – закричала вона. – Та ви йому, як злі духи, що намовляють до гріха, ви його спокушаєте! Але я вже все про вас знаю, про вашу розпусту, ваші мерзенні справи. Закон вас переслідує, люди від вас сахаються, а огида на кого падає? На нього. Через вас, безчесних розбійників!

– Гей! Рани Божі, товариші! Ви це чули? – зарепетував пан Кокосінський. – Гей! Що це таке? Ми що, спимо, друзі?

Білевичівна зробила ще один крок і вказала рукою на двері:

– Забирайтеся геть! – наказала вона.

Прибульці зблідли, як трупи, але жоден із них не спромігся й слова із себе вичавити. Лише зубами заскреготіли, руки їхні затремтіли, а очі блискавки метали. Але вже за мить душі їхні сховалися в п'ятах. Бо цей будинок перебував під захистом могутнього пана Кміцица, а ця зухвала панночка була його нареченою. Тому мовчки погамували гнів, а дівчина все стояла, сиплячи іскри з очей і вказуючи пальцем на двері.

Врешті пан Кокосінський зронив голосом, що тремтів від люті:

– Якщо нас тут так витончено прийняли... то... нам не залишається нічого іншого... як вклонитися... чемно господині та відбути... дякуючи за гостину...

Сказавши це, він опустив свого капелюха з показною смиренністю аж до землі, а за ним вклонилися всі інші й один за одним вийшли. Коли двері зачинилися за останнім із них, Олюнька впала виснажена в крісло, важко дихаючи, тому що

не мала стільки ж сил, скільки мужності.

А гості натомість зібралися на раду перед ганком, навколо коней, але ніхто не хотів промовляти першим.

Нарешті наважився пан Кокосінський:

– Ну що, мої овечки?

– А що?

– Добре вам?

– А вам добре?

– Ех, якби не пан Кміциц! Якби не пан Анджей, – бідкався пан Раницький, потираючи конвульсивно руки, – ми тут із панянкою побалакали б по-нашому...

– Йди задерися з паном Кміцицом! – пропищав пан Рекуць. – Стань проти нього!

Обличчя пана Раницького, як шкура рисі, все вкрилося плямами.

– І проти нього стану, і проти тебе, лобуряко, де схочеш!

– То й добре! – погодився пан Рекуць.

Обоє сягнули по шаблюки, але велетень Кульвець-Гіпо-кентавр втрутився між ними.

– Ось мій п'ястук! – сказав він, трясучи ним, як буханкою хліба. – Ось мій п'ястук! – повторив він. – Першому, хто витягне шаблю, заїду в чоло!

Сказавши це, зиркнув на одного й на другого, ніби питаючи знічев'я, хто перший хоче спробувати. Але ті враз заспокоїлися.

– Кульвець має рацію! – погодився пан Кокосінський. –

Мої милі овечки, нам зараз згода потрібна більше, ніж будь-коли... Я б порадив рухатися якнайшвидше до пана Кміци-ца, поки вона його першою не побачила, бо опише нас, як чортів. Добре, що жоден із нас їй нічого кривого не сказав, хоча мені самому свербіли руки та язик... Рушаймо до пана Кміцица. Має вона його проти нас налаштувати, то краще ми його першими налаштуємо. Не дай Боже, щоб він нас покинув. Бо відразу на нас обраву влаштують, як на вовків.

– Б-р-р! – вилаявся пан Раницький. – Нічого вони нам не зроблять. Зараз війна, чи мало люду по всьому світу без даху та хліба волочиться? Зберемо собі компанію, любі друзі, і нехай за нами хоч усі трибунали ганяються! Дайте руку, пане Рекуць, я вам дарую!

– Я б вам вуха відтяв, – пропищав пан Рекуць, – але краще помиритися! Спільний конфуз нас спіткав.

– Вигнати таких справних лицарів! – не вгавав пан Кокосінський.

– І мене, в котрому сенаторська кров тече! – додав пан Раницький.

– Людей гідних! Родовитих!

– Заслужених ветеранів!

– І вигнанців!

– Сиріт безневинних!

– Мої чоботи хутром підшиті, але мої ноги мерзнуть, – зауважив пан Кульвець. – Що ж ми будемо, як злидні під цим будинком топтатися, нам гальбу пива звідси не вине-

суть! Нема чого тут робити! Сідаймо і рушаймо. Слуг краще відіслати, бо з них жодної користі без рушниць і зброї, самі поїдемо.

– В Упіту!

– До Яндруса, приятеля нашого! Йому й поскаржимося.

– Мало його не втратили.

– По конях, товариші! По конях!

Вони стрибнули на коней і погнали ступом, гнів і сором ковтаючи. За воротами пан Раницький, котрого гнів усе ще тримав за горло, обернувся і погрозив п'ястуком садибі.

– Гей, моя кривця! Ще вам покажу!

– Нехай тільки із паном Кміцицом посвариться! – зловісно зронив пан Кокосінський. – Ми б сюди ще раз навідалися.

– Може, й станеться таке.

– Боже, помагай! – додав пан Углік.

– Поганська донька, тетеря вперта...

Так лаючись і проклинаючи панночку, а іноді і самі себе, вершники досягли лісу. Заледве минули перші дерева, як величезна зграя ворон завихрилася над їхніми головами. Зенд відразу поспішив жакливо каркати. Тисячі голосів відповідали йому згори. Зграя опустилася так низько, що аж коні перелякалися від шуму крил.

– Стули писок! – гукнув Зенду пан Раницький. – Ще біду накличеш! Каркають над нами ці ворони, як над стервом...

Але інші сміялися, тому Зенд продовжував каркати. Ворони опускалися щораз нижче, і вершники просувалися се-

ред бурі. Йолопи! Не могли розгадати погану прикмету.

За лісом вони опинилися вже у Волмонтовичах, перед якими гультіпаки перейшли на клус, бо мороз лютішав і чоловіки померзли, а до Упїти ще був чималий шлях. Але в самому селі мусили сповільнитися. На широкій дорозі околиці було повно люду, як зазвичай буває в неділю. Бутрим та Бутримівни поверталися пішки і саньми з Мітрунів після служби Божої. Шляхта з цікавістю роздивлялася невідомих вершників, лише здогадуючись, хто це такі. Молоді шляхтянки вже чули про розпусту в Любичі і про знаменитих грішників, котрих пан Кміциц привів із собою, тому позирали на них ще з більшою цікавістю. А ті собі їхали гордо, демонструючи військову виправку, у чудових оксамитових жупанах, лицарських капелюхах і на добротних конях. Було помітно, що жовніри ці рекрутовані: мордяки породисті, права рука вперлась у бік, підборіддя догори. Не поступалися дорогою нікому, їхали шеренгою, час від часу покрикуючи: «З дороги!» Один із Бутримів глянув похмуро з-під лоба, але поступився. Прибульці ж теревенили між собою про околицю.

– Зауважте, панове, – сміявся пан Кокосінський, – які тут росли хлопці. Один в один, як тури, і кожен вовком дивиться.

– Якби не той зріст й якби не шаблі, можна було б прийняти їх за хамів, – підтримав пан Углік.

– Погляньте на ті шабляки! Цікаво, чи вони гострі, як Бог милує! – зазначив пан Раницький. – Я б хотів котрусь випро-

бувати!

Тут пан Раніцький став махати голою рукою.

– Він би так, а я йому так! Він би так, а я йому так. І шах!

– Це легко можна було б влаштувати, – зауважив пан Рекуць. – З ними багато не треба.

– А я волів би краще з тими дівчатками погомоніти! – раптом сказав Зенд.

– Свічки, а не панночки! – вигукнув запальний пан Рекуць.

– Як ти сказав: свічки? Сосни! А пика в кожної ніби шафраном натерта.

– Важко в сідлі всидіти від такої краси!

Так теревенячи, вони покинули селище і знову перейшли на клус. Через півгодини дороги прибули до корчми, яку називали Низом, і лежала вона на півдорозі між Волмонтовичами і Мітрунами. Бутрими та Бутримівни частенько зупинялися в ній, ідучи і повертаючись із костелу, щоб відпочити і погрітися в негоду. Тут же перед заїздом вершники побачили кільканадцять саней, застелених шкурами, і стільки ж осідланих коней.

– Вип'ємо горілки, бо зимно! – запропонував пан Косінський.

– Не завадить! – підтримав його одноголосний хор.

Вершники спішилися, прив'язали коней до стовпів, і самі увійшли в шинок, великий і темний. Знайшли тут силу-силенну людей. Шляхта сиділа на лавках, або стояла гуртками

біля шинквасу, потягуючи підігріте пиво, декотрі крупник¹⁸ сьорбали, варений із маслом, медом, горілкою та корінчиками. Там були лише Бутрими, чоловіки дужі, похмурі та такі мовчазні, що у приміщенні майже не було чути говірки. Всі були одягнені в сірі плащі з домотканого або расейняйського сукна, підбиті овечими хутрами, зі шкіряними ременями, зі шаблями в чорних, окутих залізом піхвах. Через однорідність одягу вони справляли враження військових. Але це були переважно люди старші за шістдесят років або підлітки, до двадцяти. Ті, що через зимові морози вдома залишилися. Решта чоловіків, у розквіті сил, подалися в Расейняй.

Побачивши оршанських прибулуд, вони трохи відсунулися від шинквасу і стали до них придивлятися. Гарні вояцькі обладунки сподобалися цій войовничій шляхті. Іноді хтось слово пускав: «Вони з Любича?» – «Так, із пана Кміцица компанії!» – «Ті самі?» – «Атож!»

Парубки пили горілку, але крупник їм дуже запахнув. Пан Кокосінський його першим занюхав і наказав подати. Вони пересіли за стіл, а коли принесли паруючу страву, став сьорбати, озираючи шинок, шляхту, примруживши очі, бо в приміщенні було тьмяно. Вікна позатуляв сніг, а довга, низька грубка, де палав вогонь, відкидала тінь якихось силуетів, повернених до інших спинами.

Коли крупник розігрів жили відчайдухів, розливаючи по їхніх тілах приємне тепло, вони ожили, пригнічений настрій

¹⁸ *Крупник* – національна польська страва, юшка з курки з овочами.

після прийняття у Водоктах поліпшився, і Зенд раптом почав каркати, як ворона, так подібно, що всі обличчя обернулися до нього.

Розбишаки зареготали, шляхта стала наближатися, звеселіла, особливо молодь, міцні юнаки, широкоплечі, з пухкими щічками. Ті, що сиділи біля грубки, гріючись від вогню, повернулися до гостей, і пан Рекуць першим помітив, що це жінки.

Зенд заплющив очі, каркав і каркав. Раптом він припинив, і вже за мить присутні почули голос зайця, якого душили хорти. Заєць верещав в останній агонії, ставав щораз слабшим, тихішим, потім верескнув відчайдушно і замовк назавжди. А на його місці олень озвався потужно, як на узліссі.

Бутрими стояли ошелешені, хоча Зенд уже стих. Вони очікували почути щось ще, але почули лише пронизливий голос пана Рекуця:

– Синички уже сидять біля грубки!

– І правда! – зауважив пан Кокосінський, прикриваючи очі рукою.

– Воістину! – прицмокнув пан Углік. – Бо тут так темно, що я нічого не зміг розібрати.

– Цікаво, що вони тут роблять?

– Може, на танці приходять.

– Зачекайте, я спитаю! – застеріг пан Кокосінський.

І, вже голосніше, запитав:

– Гожі жіночки, а що ви там зачаїлися біля грубки?

– Ноги гріємо! – відповіли тоненькі голосочки.

Тож гульвіси повставали та підійшли до вогню. Там сиділи на довгій лаві з десятків жіночок, молодих і старих, котрі тримали босі ноги на колоді, що лежала ближче до вогню. З іншого боку колоди сушилося намокле від снігу взуття.

– Що, молодички, ноги грієте? – поцікавився пан Косінський.

– Бо змерзли.

– Дуже зграбні ніжки! – пропищав пан Рекуць, нахилиючись до колоди.

– Гей! Відчепіться від нас! – гукнула одна зі шляхтянок.

– Я був би радий причепитися, а не відчепитися, бо я знаю один спосіб, кращий, ніж багаття, щоб погріти замерзлі ніжки. І цей спосіб полягає ось у чому: треба потанцювати взято і мороз піде геть!

– Якщо танцювати, то танцювати! – оголосив пан Углік. – Не треба нам скрипки, чи басетлі¹⁹, бо я буду грати на чекані.

І він витягнув із шкіряного чохла, що висів біля шаблі, свій неодмінний інструмент, і взявся грати, а парубки посунули грайливо до дівчат і давай їх стягувати з лави. Ті пробували боронитися, але більше криками, ніж руками, бо насправді не дуже були й проти. Може, й шляхта розійшлася б, своєю чергою, бо проти танців у неділю, після меси і причастя ніхто б насправді не протестував, але репутація «ком-

¹⁹ *Басетля* – польський народний струнний інструмент із низьким звуком, що формою нагадує віолончель. Щось середнє між віолончеллю та контрабасом.

панії» була вже занадто добре відома у Волмонтовичах, тому гігант Юзва Бутрим, той, котрий не мав однієї ноги, перший зіп'явся з лавки і підійшов до пана Кульвеця-Гіпокентавра, схопив його за груди, зупинив і сказав похмуро:

– Якщо вже так захотілося потанцювати, то, може, зі мною?

Очі пана Кульвеця-Гіпокентавра звузилися, а вуса грізно заворушилися.

– Я віддаю перевагу дівчатам, – відрубав він, – а з вами хіба пізніше...

Відтак до них підбіг пан Раницький, з обличчям, поцяткованим плямами, бо вже відчув бійку.

– А це ще хто такий? – спитав він, хапаючись за шаблю. Пан Углік перестав грати, а пан Кокосінський зарепетував:

– Гей, товариші! Всі разом! Разом!

Але за Юзвою кинулися Бутрими, кремезні дідугани і юнаки велетенські. Вони також стали гуртуватися, бурмочучи собі, як ведмеді.

– Чого хочете? Пригод шукаєте? – поцікавився пан Кокосінський.

– Ат! Про що говорити! Пішли геть! – зронив флегматично Юзва.

На це пан Раницький, котрому кортіло не гаяти час без бійки, вдарив Юзву руків'ям у груди, аж луна пройшла по всій кімнаті, і гукнув:

– Бий!

Шаблі замерехтіли, жіночки залементували, дзвін шабель, гамір і плутанина. Аж тут гігант Юзва вибрався зі сутички, вхопив велетенську тесану лавку, що стояла біля стола, підхопив її, як легеньку дощечку, і закричав:

– Ану! Ану!

Курява здійнялася з підлоги і накрила бійців, а в юрбі лише стогони й було чути...

Розділ V

Того ж самого дня увечері приїхав до Водоктів пан Кміциц на чолі ста кільканадцятьох людей, котрих із собою з Упіти привів, щоб їх у Кейдани коронному гетьманові відіслати. Бо сам визнав, що в такому малому містечку стільки люду не розмістити. А через мельдунки міщан ще й змушених застерігати вояків від насильств, особливо таких, ко-го лише страхом перед покаранням стримати можна. Досить було глянути на рекрутів пана Анджея, щоб переконатися, що гіршого гатунку людей важко було в цілій Речі Посполитій знайти. Але пан Кміциц і не міг набрати інших. Після поразки великого гетьмана ворог запрудив усю країну. Рештки регулярних військ литовського компуту тимчасово відступили до Біржая та Кейдан, аби там перегрупуватися. Смоленські, вітебські, полоцькі, мстиславські та мінські шляхтичі або потягнулися за військом, або захищалися у власних воеводствах, ще не окупованих. Шляхетні люди сильнішого духу збиралися в Гродні, до пана підскарбія Госевського, бо там королівським універсалом призначили збірний пункт посполитого рушення. Та де там! Мало було таких, що прислухалися до універсалів, але навіть ті, котрі пішли за покликом обов'язку, з'їжджалися так повільно, що в той час реально-го опору ніхто не чинив, крім пана Кміцица, котрий діяв на власну руку, спонукуваний більше лицарською фантазією,

ніж патріотизмом. Легко, однак, збагнути, що через нестачу регулярних військ і шляхти ватажок був змушений приймати всіх, кого тільки міг знайти. Тобто тих, кого обов'язок до гетьманів не дуже тягнув і котрим нічого було втрачати. Тож насунуло до нього всілякого наброду без роду та племені, людей низького стану, селян, котрі втекли з війська, здичавілих лісовиків, міських пахолків або пройдисвітів, переслідуваних законом. Вони під панським прапором сподівалися знайти притулок, та ще й здобиччю пожитися. У залізних руках пана Кміцица зробилися з них сміливі жовніри, відважні аж до безумства, і якби сам пан Анджей був статечною людиною, могли Речі Посполитій ще добряче прислужитися. Але пан Кміциц був схильний до сваволі, душа в ньому кипіла безперервно. Врешті, звідки ж він мав брати провіант, зброю і коней, якщо як доброволець, навіть без відповідних грамот, не міг від державного скарбу жодної допомоги сподіватися. Тому брав усе силоміць, як у ворога, так і в своїх. Опору не терпів і навіть за найменше карав суворо.

У постійних переїздах, бійках і нападах пан Анджей здичавів, призвичаївся проливати кров так, що ніщо не могло зворушити його загалом добре серце. Він полюбив людей, готових на все і невгамовних. Його ім'я незабаром стало зловісно відомим. Менші ворожі загони не наважувалися висовуватися з міст і таборів у тих місцях, в яких цей страхітливий партизан нишпорив. Але і місцеві громадяни, постраждалі від війни, боялися його людей не набагато менше, ніж

супостата. Особливо, якщо око пана Кміцица особисто не спочивало на них, де командували його офіцери Кокосінський, Углік, Кульвець, Зенд, а ще гірше найдикіший і найжорстокіший, високого походження пан Раницький. Там важко було з'ясувати: захисники вони чи нападники? Пан Анджей карав часом і своїх людей, коли йому не до шмиги прийшлося, немилосердно. Але частіше ставав на їхній бік, не турбуючись ні про закон, ні про сльози, ні про людські життя.

Таким було військо пана Кміцица.

Компанійці, крім пана Рекуця, на котрому невинної крові не було, підбурювали свого молодого ватажка, аби щораз більше волі своїй буйній природі давав.

Тепер саме забрав він свою голоту з Упіти, щоб її в Кейдани відіслати. Коли ж вони затрималися перед садибою у Водоктах, панна Олександра доброго страху набралася, побачивши юрбу через вікно, на гайдамак схожу. Кожен був інакше озброєний: одні в шоломах, здобутих у ворога, другі в козацьких шапках, у папахах, капелюхах, треті у вицвілих ферейзах²⁰, четверті в кожухах, з мушкетами, списками, луками та бердишами, на худих, почорнілих конях, одягнені у польські жупани, московський, турецький одяг. Заспокоїлася Олюнька лише тоді, коли пан Анджей, весь квітучий і веселий, як завжди, зайшов у кімнату й одразу з непомірною жвавистю до рук її припав.

Дівчина, хоча попередньо й вирішила прийняти його

²⁰ *Ферейза* – широкий чоловічий плащ, який одягали на жупан.

серйозно і холодно, однак не могла перебороти радість, яку спричинило прибуття нареченого. Можливо, й хитрість паночки відіграла в цьому певну роль, бо треба було розповісти панові Анджею про вигнання за двері його компанії, тож хотіла його спочатку чарами дівочими узяти. А що прибулець вітав господиню щиро, проявляючи таке палке кохання, то рештки образи розтанули, як сніг від вогню.

«Він кохає мене! Немає жодних сумнівів!» – думала юнка.

А він промовляв:

– Як я скучив за вами, що мало Упіту не спалив, тільки б до вас якнайскоріше прилинати. Щоб їх там мороз скував, тих личаків!

– І я також була неспокійна, щоб там до справжньої битви не дійшло. Дяка Богові, ви таки приїхали.

– Та яка там битва! Жовніри почали трохи личаків термосити...

– Але ви їх уже заспокоїли?

– Зараз вам розкажу все, що трапилося, мій скарбе, лишень собі сяду трохи, бо стомився. Ох! Тепло тут у вас! Гарно в цих Водоктах, майже, як у раю. Радий би чоловік довіку тут сидіти й у ваші чарівні очі дивитися, і нікуди не виїжджати. Але й напитися чогось теплого також би не завадило, бо надворі мороз пекельний.

– Зараз накажу вам вина з яйцями підігріти, я сама принесу.

– І дайте моїм халамидникам яке барильце горілки і доз-

вольте їх до обори пустити, щоб між худоби собі розмістилися. Кожухи мають вітром підшиті, тож зовсім померзли.

– Нічого їм я не пожалію, бо то ваші воїни.

Сказавши це, панночка усміхнулася так, що панові Кміцицу аж в очах посвітліло, і господиня вислизнула тихо, як кішка, щоб у челядній накази віддати.

Пан Анджей міряв кроками кімнату, то чуприну гладив, то молодий вус крутив, і все метикував, як їй розповісти про те, що в Упіті сталося.

– Треба щиру правду розповісти, – бурчав собі під носом, – немає ради, хоч би товариші потім сміялися, що мене тут на повідку водять...

І знову походжав, і знову чуприну на чоло нагортав, врешті втратив терпець, що дівчина довго не повертається.

Тим часом пахолок приніс світла, вклонився до пояса і вийшов, а після нього зараз же увійшла вдячна господиня, несучи особисто в обох руках блискучу олов'яну тацю, а на ній горщик, з якого парувало запашне нагріте угорське вино, і різьблений скляний келих, із гербом Кміциців. Старий Білевич одержав його свого часу від батька пана Анджея, коли в нього на гостині забавлявся.

Пан Кміциц, побачивши господиню, підбіг до неї.

– Ого! – крикнув він. – Обидві руки зайняті, тепер уже від мене не вислизнете!

Парубок нахилився через тацю, а юнка відхилила свою світлу голівку, боронячись хіба лише парою, що пашіла з

горщика.

– Але ж ви й вітрогон! Дайте мені спокій, бо впуска горщик. Але він погроз не злякався, а лише зарепетував:

– Як Бог на небі, від таких смаколиків розум може потьмаритися!

– У вас уже давно потьмарився... Сідайте, сідайте!

Гість слухняно сів, а господиня наповнила його келих.

– Кажіть уже, як в Упіті винних судили?

– В Упіті? Як Соломон!

– Ну, і слава Богу!.. Бо мені серце потерпає, щоб усі в околиці вважали вас статечним і справедливим чоловіком. То як же все ж там було?

Пан Анджей зробив чималий ковток, зітхнув і сказав:

– Мушу розказати все спочатку. А було так: личаки звернулися до бургомістра по гроші на провіант від великого гетьмана або від пана підскарбія. «Шановне панство, – казали вони жовнірам, – ви добровольці, тому експропріацію проводити не можете. Кватири вам виділили з милості, а провіант дамо аж тоді, коли матимемо певність, що нам заплатять».

– То вони мали рацію, чи ні?

– За законом, звісно, мали, але жовніри мали шаблі, а за старими звичаями, у кого шабля, того й рація. Тому й сказали личакам: «Зараз ми тут на вашій шкірі випишемо зобов'язання!» І стався рейвах. Бурмістр із личаками забарикадувалися на вулиці, а мої їх намагалися звідти вибити. Не

обійшлося й без стрілянини. Завзяті вояки для страху підпалили кілька stodol, кількох личаків також заспокоїли...

– Як це заспокоїли?

– Хто отримає шаблю в чоло, відразу спокійний стане.

– Заради Бога! Та це ж убивство!

– Саме на той час я надїхав. Жовніри зараз кинулися до мене з наріканням та скаргами на утиски, в яких мусять жити, що їх безневинно переслідують. «Животи наші порожні, – бідкалися сіроми, – що ж нам робити?» Я наказав бурмістрові до мене з'явитися. Він довго думав, але врешті-решт прийшов із трьома іншими. І почали скиглити: «Хай би вже грошей не давали, гаразд, але навіщо бити, навіщо місто палити? Ми б їх нагодували та напоїли за добре слово, але вони захотіли солонини, медів, делікатесів, а ми самі, убогі, такого не маємо. Законом будемо захищатися, а ваша ясно-вельможність перед судом за своїх вояків відповість».

– Бог вас благословить, – заволала Олюнька, – якщо ви по-справедливому вчинили!

– Якщо вчинив?..

Тут пан Анджей скривився, як студент, котрий має провину визнати, і чуприну почав рукою на чоло нагортати.

– Моя королево! – озвався він врешті жалісно. – Мій скарбе!.. Не гнівайтесь на мене...

– То що ж ви такого накоїли? – занепокоїлась Олюнька.

– Я наказав дати по сто батогів бурмістрові і райцям! – видихнув пан Анджей.

Олюнька не сказала нічого, лише руки поклала на коліна, голову опустила на груди і поринула в мовчанку.

– Голову зітніть, – заволав пан Кміциц, – але не гнівайтесь!.. Я ще не все розповів.

– Ще не все? – застогнала панночка.

– Вони потім послали до Пеневежиса по допомогу. Приперлася сотня дурнуватих пахолків з офіцерами. Їх поклали, а офіцерів... Заради Бога, не гнівайтесь!.. Я наказав голих канчуками гнати по снігу, так, як колись із паном Тумгратом в Орші вчинив.

Білевичівна підняла голову. Суворі її очі палали гнівом, а пурпур залив їй щоки.

– У вас немає ні сорому, ні совісті! – промовила дівчина.

Пан Анджей глянув здивовано, замовк на мить, після чого спитав зміненим голосом:

– Ви серйозно, чи лише прикидаєтесь?

– Правда така, що лише гайдамаки гідний такий учинок, а не кавалера!.. Щиро кажучи, мені ваша репутація серце крає, бо мені соромно, що ви лише приїхали, а вже вся громада вважає вас гвалтівником і пальцями тикає!

– Що мені до вашої громади! Десять халуп один собака стереже і ще небагато має роботи.

– Не маєте права ганьбити цих простих людей і не маєте права ганьбити їхні імена. Нікого тут суди не переслідуватимуть, крім вас!

– Гей, нехай вас за це голова не болить. Кожен сам собі пан

в нашій Речі Посполитій, хто має шаблю в руці й якусь зграю зібрати зуміє. Що мені зроблять? Кого мені тут боятися?

– Якщо вам нікого боятися, то знайте, що я боюся Божого гніву... і людських сліз боюся, і кривд! А ганьбу з ніким ділити не бажаю. Хоч я й слабка жінка, однак що таке честь, знаю більше, ніж будь-хто, хто кавалером називається.

– Боже милий! Не погрожуйте мені, бо ви мене ще не знаєте.

– О, тепер розумію, що і мій дідусь вас не знав!

З очей пана Кміцица іскри посипалися, але і в ній зануртувала кров Білевичів.

– Кидайтеся ж, пане, скрегочіть зубами! – правила своє панночка сміливо. – Я вас не боюся, хоч я й одна, а ви маєте цілу хоругву розбійників під собою. Невинність моя мене захищає!.. Гадаєте, що я не знаю, як у Любичі ви по портретах стріляли і дівчат на розпусту тягали?.. Це ви мене не знаєте, якщо гадаєте, що я мовчатиму покірно. Я вимагаю поваги від вас і цього мені жоден заповіт не заборонить. Більше того, воля мого діда така, що я лише порядному чоловікові дружиною можу стати...

Пан Анджей явно засоромився цих витівок любицьких, бо опустивши голову, спитав уже тихіше:

– Хто ж вам про ту стрілянину розповів?

– Вся шляхта в околиці лише про те й гуде.

– Ох, і заплачу я цим саракам, зрадникам, за добро! – пообіцяв пригнічений пан Кміциц. – Але то сталося на п'яну

голову... у компанії. Бо ж вояки вгамувати свою хіть не вміють. А щодо дівчат, то я їх не тягав.

– Знаю, що це самі ці соромітники, ці розбишаки до всього вас намовляють.

– Вони не розбишаки, а мої офіцери.

– Я тим вашим офіцерам наказала забиратися геть із мого дому!

Олюнька чекала на вибух, натомість із великим здивуванням помітила, що звістка про вигнання компанійців жодного враження на пана Кміцица не справила, навіть навпаки, поліпшила йому настрої.

– Ви наказали їм забиратися геть? – спитав пан Анджей.

– Саме так.

– І вони забралися?

– Ще й як.

– Дяка Богові, войовничу маєте фантазію! Мені це дуже подобається, бо дуже небезпечно з такими людьми задиратися. Не один життям за таке заплатив. Але і вони знають дисципліну перед Кміцицом!.. Бачите! Все знесли покірно, як вівці, бачите? А чому? Бо мене бояться!

Тут пан Анджей поглянув зарозуміло на Олюньку і вуса почав крутити. Вона натомість розсердилася не на жарт через цю зміну настрою і цю невчасну зухвалість, тому промовила гордо і з натиском:

– Вам доведеться вибирати між мною і ними, інакше бути не може!

Пан Кміциц, здавалося, не помітив тієї рішучості, з якою Олюнька промовляла, тому відповів недбайливо, майже весело:

– Навіщо ж мені вибирати, коли я і вас маю, й їх! Ви можете собі у Водоктах робити все, що вам заманеться. Але якщо мої компанійці жодної тут кривди чи сваволі не вчинили, то за що ж я маю їх зрікатися? Вам того не второпати, що таке служити під одним прапором і війну разом відбувати. Жодна родина так не зв'язує, як спільна служба. Знайте, що вони чи не тисячу разів рятували мені життя, і я їм також. А що тепер вони опинилися без даху над головою, що їх закон переслідує, то тим більше мушу дати їм притулок. Це все родо-вита шляхта, за винятком Зенда, походження котрого непевне. Але такого відчайдуха не знайти в цілій Речі Посполитій. Крім цього, якщо б ви тільки почули, як він звіра чи птаство наслідує, то самі б його полюбили.

Тут пан Анджей зареготав, немовби ніякий гнів, жодного непорозуміння не мало ніколи місця поміж ними, а дівчина аж заламала руки, побачивши, як із рук її вислизає той вітрогон. Усе те, що казала йому про людську думку, про потребу вгомонитися, про лиху славу, ковзнуло по ньому, як тупе лезо по панцері. Нерозбуджене сумління цього вояка не могло відчуті її обурення такою несправедливістю, таким безчесним свавіллям. Як же тут до нього достукатися, як із ним говорити?

– Нехай діється воля Божа! – вимовила нарешті панночка.

– Оскільки ви мене зрікаєтесь, то йдіть собі своєю дорогою! Бог залишиться із сиротою!

– Я вас зрікаюся? – неабияк здивувався пан Кміциц.

– Атож! Якщо не словами, то вчинками. Якщо не ви мене, то я вас. Бо не підю за чоловіка, на котрому тяжіють людські сльози і людська кров, у котрого пальцями тикають, бандитом, розбійником називають і зрадником вважають!

– Яким таким зрадником?.. Не доводьте мене до шалу, щоб я чогось не наробив такого, про що потім буду жалкувати. Нехай мене грім зараз поб'є, нехай мене зараз чорти вхоплять, якщо я зрадник, я, котрий на захист вітчизни став, коли всі руки опустили!

– Ви на її захист стали, а чините те саме, що і ворог, бо її топчете, людей у ній катуєте, бо на Божі та людські закони начхали. Ні! Хоч би й серце розірвалося, я такого тебе мати не хочу, не хочу!..

– Не кажіть мені про відмову, бо я можу сказитися! Рятуйте ж мене, янголи! Якщо не захочете мене добровільно, то я вас і так візьму, хоч би тут уся голота із закутків, хоч би й самі Радзивілли, сам король і вся нечиста сила рогами підступи захищали, хоч би я мав душу чортові продати...

– Не накликайте злих духів, бо ще вас почують! – застерегла Олюнька, простягаючи вперед руки.

– Чого ж ви від мене хочете?

– Бути порядним!..

Замовкли обоє та запанувала тиша. Було чути лише са-

паня пана Анджея. Останні слова Олюньки пробили однак броню, що вкривала його совість. Парубок почувався при-
ниженим. Не знав, що й сказати, як захищатися. Тому почав
ходити широкими кроками по кімнаті. Юнка ж сиділа непо-
рушно. Зависла над ними незгода, роз'ятрений біль і печаль.
І так їм було разом важко, і довга мовчанка ставала щораз
нестерпнішою.

– Будьте здорова! – вимовив раптом пан Кміциц.

– Їдьте, пане, і хай вас Бог напоумить на що інакше! – і
собі сказала Олюнька.

– Я поїду! Гіркий мені був ваш трунок, гіркий хліб! Жов-
чю й оцтом мене тут напоїли!

– А ви вважаєте, що мене напоїли солодким? – зронила
панночка голосом, в якому тремтіли сльози.

– Будьте здорова!

– Будьте здоровий...

Пан Анджей підійшов до дверей, несподівано обернувся і
підбіг до господині, схопив її за обидві руки:

– Рани Христові! То ви хочете, щоб я трупом у дорозі з
коня впав?

Тоді Олюнька вибухнула плачем. Парубок обійняв її і дов-
го тримав в обіймах, повторюючи крізь зіцілені зуби:

– Бийте мене, хто в Бога вірить! Бийте, не жалійте!

Наприкінці гість таки вибухнув:

– Не плачте, Олюнько! Заради Бога, не плачте! У чому
я завинив? Зроблю все, що забажаєте. Цих я повиганяю. В

Упіті все залагоджу. Буду жити інакше. Бо вас кохаю. Заради Бога! Серце моє розіб'ється. Зроблю все, тільки не плачте. І кохайте мене хоч трішечки.

Так він її заспокоював і пестив. Вона нарешті виплакалася і сказала:

– Їдьте вже, пане. Бог згоду між нами зробить. Я не маю образи, один лише біль у серці.

Місяць викотився вже високо над білими полями, коли пан Кміциц рушив назад до Любича, а за ним подалися й жовніри, розтягнувшись вужем на широкій дорозі. Їхали не через Волмонтовичі, а коротшою дорогою, бо скував мороз болота і можна було ними проїздити безпечно.

Вахмістр Сорока наблизився до пана Анджея.

– Пане ротмістре, – поцікавився він, – а де нам зупинитися в Любичі?

– Відійди від мене! – відрубав пан Кміциц.

Він їхав попереду, нічого нікому не кажучи. У серці молодика нуртувала печаль, часом гнів, але насамперед злість на самого себе. Це була перша ніч у його житті, в якій робив іспит совісті і ця інформація його обтяжувала гірше за найважчий панцер. Ось приїхав у цей край зі заплямованою репутацією і що зробив, щоб її поправити? Першого ж дня дозволив стрілянину та розпусту в Любичі і набрехав, що в ній участі не брав, але ж брав. І дозволяв таке щодня. Далі: жовніри кривдили міщан, а він цю кривду лише доповнив. Гірше! Кинувся на місцеву делегацію, побив людей, пу-

стив голих офіцерів на сніги. Якщо йому влаштують процес, він програє. Засудять, відберуть у нього майно, шляхетність, може, й життя. І вже не зможе він, як у давні часи, зібравши загін озброєної голоти, насміхатися над законом, бо задумав одружитися, осісти у Водоктах, діяти не на власну руку, а в компуті. Там його закон знайде і досягне. Крім цього, якщо йому й минеться безкарно, все ж є щось бридкого в цих вчинках, щось негідне лицаря. Може, сваволлю й вдасться десь пом'якшити, але ж пам'ять про неї залишиться і в людських серцях, і в його власній совісті, і в серці Олюньки. Тут, коли згадав, що вона все ще не відштовхнула його, коли відїжджав, читав в її очах пробачення, наречена здалася йому такою доброю, як янгол небесний. І ось тобі маєш! Відчув бажання повернутися не завтра, але вже, повернутися, як кінь доведе, й упасти їй до ніг, і просити забути, і цілувати ці солодкі очі, які сльозами оросили сьогодні його обличчя.

Хотілося йому самому заридати, і здавалося, що так кохає цю дівчину, як ніколи іншого в житті не любив. «Матінко Божа! – думав парубок про себе, – я зроблю, що вона хоче. Повиганяю тих друзів геть, хоч би й на край світу. Бо правда така, що це вони мене на лихе намовляють».

Тут вершнику спало на гадку, що прибувши до Любича, застане їх найпевніше п'яних або з дівчатами, і напала на нього така злість, що хотілося йому шаблею рубанути когось, хоч би й цих жовнірів, котрих провадив, і сікти їх немилосердно.

– Вони в мене отримують! – бурчав, шарпаючи вус. – Ще мене таким не бачили, як побачать.

Тут вершник почав коня гостро пришпорювати і за вуздечку тягнути і шарпати, аж кінь занервував, а Сорока, побачивши таке, зауважив жовнірам:

– Ротмістр збісився. Не дай Боже йому під руку потрапити.

Пан Анджей і справді шаленів. Навколо панував великий спокій. Місяць світив погоже, небо іскрилося тисячами зірок, навіть найменший вітерець не ворухив гілки на деревах, лише в серці лицаря закипала буря. Дорога до Любича здалася йому такою довгою, як ніколи. Якась невідома доти тривога почала на нього насувати із сутінків, з лісових глибин і з полів, залитих зеленим світлом місяця. Врешті-решт стома охопила пана Анджая, бо ми ж знаємо, що всю минулу ніч він провів в Упіті в пиятиці та гулянці. Але хотів утому здолати, відганяючи її швидкою їздою, відтак повернувся до вояків і наказав:

– По конях!..

Помчав, як стріла, а за ним весь загін. І в цих лісах, і на пустих полях летіли, як кортеж пекельних тевтонських лицарів, про яких люд жемайтійський досі пам'ятає, як інколи ясними місячними ночами з'являлися і мчали роздираючи повітря, сповіщаючи про війну та вражаючи поразки. Тупіт летів поперед них і за ними. З коней почала бухати пара і лише коли снігом вкриті дахи любицькі з'явилися після за-

круту, звільнили біг.

Ворота застали широко відчиненими. Пана Кміцица здивувало, що коли подвір'я заповнилося людьми та кінями, ніхто не вийшов ні поглянути, ні спитати, хто це прибув. Ротмістр сподівався застати вікна, що палали від світла, почути голос чекана пана Угліка, скрипалів або веселий гамір бенкету. А тим часом лише в двох вікнах їдальні мерехтів непевний вогник, в інших було темно, тихо та глухо. Вахмістр Сорока зіскочив першим з коня, щоб підтримати стремено командирові.

– Всім спати! – наказав пан Анджей. – Хто поміститься в челядній, хай спить там, а всі інші в стайнях. Коней поставити в обори і принести їм сіна зі стодоли.

– Слухаюсь! – відповів вахмістр.

Пан Кміциц зііз із коня. Двері у сіни були розчахнуті навстіж, там панував холод.

– Гей там, є там хто? – гукнув пан Анджей.

Ніхто не озвався.

– Гей там! – повторив гучніше.

Мовчанка.

– Повпивалися, – буркнув пан Анджей.

Й охопила його така злість, що аж зубами заскреготів. Коли їхав, його аж трясло від гніву на згадку, що застане пиятику та розпусту, а ця тиша зараз дражнила його ще більше.

Зайшов до їдальні. На величезному столі догорала сальна лампадка червоним, димним світлом. Подув повітря, що

прийшло із сіней, хитнув вогником так, що цілу хвилину пан Анджей не міг нічого побачити. Лише коли миготіння заспокоїлося, побачив тіла, що лежали в рядочок під стіною.

– До смерті повпивалися, чи що? – занепокоївся прибулець.

Потім нетерпляче наблизився до першої постаті скраю. Обличчя не міг побачити, бо було занурене в тіні, але по білому шкіряному поясі і по білому чохлау чекана впізнав пана Угліка і почав безцеремонно штурхати лежачого ногою.

– Вставайте, сучі діти! Вставайте!..

Але пан Углік лежав нерухомо, з руками, що безвладно опали вздовж тіла, а за ним лежали й інші. Ніхто не позіхнув, не затремтів, не прокинувся, не хропів. Тут пан Кміциц помітив, що всі лежать горілиць, в однакових позах і якесь страшне передчуття вхопило його за серце.

Пан Анджей підбіг до столу, вхопив тремтячою рукою каганець і підніс його до обличчя товаришів.

Волосся заворушилося в нього на голові, таке страшне видовище постало йому перед очима. Пана Угліка міг упізнати виключно по білому поясі, бо обличчя та голова перетворилися в одну безформну масу, залиту кров'ю, огидну, без очей, носа та рота – тільки величезні вуса стирчали з цієї жахливої калюжі. Пан Кміциц світив далі. Другий за чергою лежав Зенд із вискаленими зубами та вибалушеними очима, в яких засклів передсмертний жах. Третій у ряді був пан Раницький, повіки мав прикриті, а по цілому обличчю розли-

лися білі, кров'яні та темні цятки. Пан Анджей світив далі. Четвертим лежав пан Кокосінський, котрого пан Кміциц любив найбільше серед усіх товаришів, бо це був давній близький його сусіда. Цей волів спати спокійно, лише збоку, в ший зяяла велетенська рана, мабуть, стилетом завдана. П'ятим у черзі лежав велетенський пан Кульвець-Гіпокентавр із жупаном, подертим на грудях, і посіченим густими ранами обличчям. Пан Анджей наближав лампадку до кожного обличчя, а коли врешті засвітив у вічі шостому, панові Рекуцю, здалося йому, що повіки нещасного легко затремтіли від світла.

Прибулець поставив на підлогу каганець і почав легко трусити пораненого.

– Рекуць, Рекуць, – кликав ротмістр, – це я, Кміциц!.. За повіками стало тремтіти й обличчя, очі та рот розтулялися та затулялися позмінно.

– Це я! – продовжував пан Анджей.

Очі пана Рекуця розплющилися на мить повністю, він упізнав обличчя свого приятеля і тихо застогнав:

– Яндрусю, священника!..

– Хто вас побив?! – закричав пан Кміциц, хапаючись за чуба.

– Бутри-ми, – озвався голос такий тихий, що заледве його можна було почути.

Після цього пан Рекуць напружився, застиг, вирячені очі втупилися в стелю, і він сконав.

Поручник мовчки підійшов до стола, поставив на нього

каганець, сам сів на крісло й узявся руками терти по обличчю, як людина, котра щойно зі сну прокинулася, й сама не знає, чи вже пробудилася, чи ще бачить картини сну перед очима.

Молодик ще раз кинув погляд на тіла, що лежали під стіною. Холодний піт виступив йому на чолі, волосся наїжачилося на голові і легінь заверещав, аж шиби задеренчали на вікнах:

– Ставай, хто живий! Ставай!

Жовніри, котрі розмістилися в челядній, почули той зойк, і ввалились у покій. Пан Кміциц показав їм рукою на тіла, що лежали під стіною.

– Побили! Побили! – повторював він хрипким голосом. Ті кинулися дивитися, дехто підбіг із свічками, і стали в очі небіжчикам світити. Після першої миті здивування вчинився гомін і метушня. Припхалися і ті, хто вже повкладалися в стайнях та оборах. Всю оселю залило світлом, заповнило людьми, а поміж цього замішання, криків, запитань одні лише побиті лежали під стіною рівно і тихо, байдужі до всього і, проти своєї природи, спокійні. Душі з них уже вийшли, а тіл не могли розбудити ні сурми до бою, ані дзенькіт келихів до бенкету.

Тим часом у вояцькому гомоні щораз більш домінували вигуки погроз і нестями. Пан Анджей, котрий доти поводився, як непритомний, схопився враз і закричав:

– По конях!..

Усе живе рушило до дверей. Не минуло й півгодини, як уже більше сотні вершників летіли стрімголов широкою, сніжною дорогою, а на їх чолі летів пан Кміциц, немов його злий дух опанував, без шапки, з голою шаблею у руці. Нічну тишу роздирали дикі вигуки:

– Бий! Убивай!..

Місяць досяг свого апогею на своїй небесній дорозі, коли раптом його відблиск почався мішатися і зливатися з рожевим світлом, що виходило, немов з-під землі. Поступово небо червоніло щораз більше, ніби від зорі, що встає, аж врешті кривава червона заграва залила всю околицю. Широке море вогню шаленіло над велетенським закутом Бутримів, а дикі вояки Кміцица, посеред диму, пожежі й іскор, що бухали стовпами вгору, рубали до смерті наляканий і засліплений жахом люд...

Схопилися зі сну мешканці ближніх закутків. Більші та менші громади Задимлених Гостевичів, Стак'янів, Гаштовтів і Домашевичів збиралися на дорогах, перед будинками і, споглядаючи у бік пожежі, передавали з уст в уста боязкі звістки: «Мабуть, ворог вторгся і палить Бутримів. Це незвичайна пожежа!»

Відгомін пострілів, що долинав час від часу здалеку, підтвердив цей здогад.

– Гайда на допомогу! – закликали сміливіші. – Не дамо братам загинути.

А коли так казали старші, то молодші, котрі на зимовий

збір у Расейняй не пішли, сідали на коней. У Кракінові й Упіті стали бити в дзвони по костелах.

У Водоктах тихий стукіт у двері розбудив панну Олександру.

– Олюнько! Вставай! – кликала панна Франциска Кульвецівна.

– Тітонько, заходьте! Що там діється?

– Волмонтовичі горять!

– В ім'я Отця, Сина та Святого Духа!

– Постріли аж сюди чути, там битва! Господи, змилуйся над нами!

Олюнька страхітливо закричала, після чого вискочила з ліжка і почала квапливо одяг надіти. Тіло її тремтіло, як у лихоманці. Лише вона здогадалася відразу, що то за ворог напав на нещасних Бутримів.

За мить набігли розбуджені жінки з усього дому з плачем і риданнями. Олюнька кинулася на коліна перед іконою, вони послідували її прикладу й усі стали молитися вголос – літанію²¹ за вмираючих.

Були заледве на половині, коли раптовий грюкіт потряс дверима від сіней. Жінки схопилися на рівні ноги, тривожний зойк вирвався з їхніх грудей:

– Не відчиняйте! Не відчиняйте!

Однак грюкіт почувся з подвійною силою, можна сказати,

²¹ *Літанія* – урочиста церковна служба або молитва, в якій заклики до Бога чи Святого доповнюються проханнями, що регулярно повторюються.

що мало двері з завіс не зніс. Тим часом поміж зворохоблених жінок озвався пахолок Костик.

– Панночко, – гукнув він, – хтось там дуже грюкає. Відчиняти чи ні?

– А він один?

– Один.

– Тоді відчини!

Служка побіг, а вона, своєю чергою, хапнула свічку, пройшла до їдальні, а за нею панна Франциска й усі дівчата-прядильниці.

Заледве встигла поставити свічку на столі, коли в сінях почувся брязкіт заліза, рипіння дверей, і перед очима жінок з'явився пан Кміциц, страшний, чорний від диму, закривавлений, засапаний і з божевільними очиськами.

– Кінь мені під лісом упав! – крикнув прибулець. – Мене переслідують!..

Панна Олександра втупила в нього очі:

– То це ви спалили Волмонтовичі?

– Я!.. Я!..

Він ще хотів щось сказати, коли нараз від дороги та лісу долинули вигуки і тупіт коней, який наближався з надзвичайною швидкістю.

– Чорти по мою душу!.. Гаразд! – вигукував, мов у гарячці, пан Анджей.

Панна Олександра тієї ж миті звернулася до прядильниць:

– Якщо питатимуть, скажіть, що тут нікого немає, а тепер

у челядну і зі світлом сюди повертайтеся!..

Після цього звернулася до пана Анджея:

– Он туди! – вказала дівчина на прилеглу кімнату.

І майже насильно випхала його у відчинені двері, які негайно ж зачинила.

Тим часом озброєні люди заповнили подвір'я і в одну мить Бутрими, Гостевичі, Домашевичі й інші ввалилися в оселю. Побачивши панночку, зупинилися в їдальні, вона ж стояла зі свічкою у руці, затуляючи собою дорогу до дальших дверей.

– Люди! Що діється? Чого ви тут хочете? – спитала, не відводячи очей перед грізними поглядами та зловісним блиском оголених шабель.

– Кміциц спалив Волмонтовичі! – крикнула шляхта хором. – Повбивав чоловіків, жінок, дітей! Кміциц це зробив!..

– Ми його людей здолали! – почувся голос Юзви Бутрима. – А тепер його голови хочемо!..

– Його голови! Крові! Зарубати вбивцю!

– Ловіть його! – стенула плечима панна. – Чого ж тут стоїте? Ловіть!

– А він не тут сховався? Ми коня під лісом знайшли.

– Не тут! Дім був зачинений! Шукайте в стайнях та оборах.

– У ліс утік! – припустив якийсь шляхтич. – Гей же, панове браття!

– Цить! – крикнув гучним голосом Юзва Бутрим. Після

цього підійшов до господині.

– Панно! – попросив він. – Не ховайте його!.. Він проклятий!

Олюнька звела обидві руки над головою.

– Проклинаю його разом із вами!..

– Амінь! – крикнула шляхта. – До забудов і в ліс! Знайдемо його! Гайда за бандюгою!

– Гайда! Гайда!

Брязкіт шабель і хода віддалилися. Шляхта висипала на ганок і хутко посідала на коней. Частина мисливців шукали ще якийсь час у забудовах, у стайнях, оборах, stodoli. Потім голоси стали віддалятися у бік лісу.

Панна Олександра прислухалася, доки гамір зовсім не зник, після чого гарячково постукала у двері покою, в якому зачинила пана Анджея.

– Немає більше нікого! Виходьте!

Пан Кміциц вивалився з кімнати, як п'яний.

– Олюнько!.. – почав було він.

А дівчина труснула розпущеним волоссям, яке вкривало її спину, ніби плащем.

– Не хочу вас бачити, знати! Беріть коня й утікайте звідси!..

– Олюнько! – застогнав пан Анджей, простягаючи руки.

– Кров на ваших руках, як на каїнових! – скрикнула юнка, сахаючись, немов від гадюки. – Геть навек!..

Розділ VI

День устав блідий і освітив купу згарища у Волмонтовичах, погорілі будинки, господарські будівлі, спалені або порубані шаблями тіла людей і коней. У попелі, поміж гаснучого вугілля, купки блідих людей шукали тіла небіжчиків або залишки майна. Це був день жалоби та поразки для всієї Ляуди. Численна шляхта, щоправда, перемогла загін пана Кміцица, але у важкій і кровопролитній битві. Крім Бутримів, котрих загинуло найбільше, не було закутка, в якому би вдови не оплакували своїх чоловіків, батьки синів або діти батьків. Тим важче було ляуданцям здолати нападників, бо всі тутешні чоловіки були відсутні, лише люди похилого віку або зелена молодь брали участь у протистоянні. Проте з Кміцицових людей не врятувався ніхто. Одні дали дуба у Волмонтовичах, захищаючись так відчайдушно, що навіть поранені ще билися, інших переловили наступного дня по лісах і порубали без жалю. Сам пан Анджей як у воду канув. Губились у припущеннях, що з ним сталося. Дехто стверджував, що його бачили в Любичі, але відразу ж це спростували. Тому вирішили, що він дістався до пуші Зеленки, а звідти до Роговської, де хіба лише Домашевичі могли його вистежити. Багато хто переконував також, що до Хованського втече і ворогів наведе, але то були щонайменше передчасні побоювання.

Тим часом залишки Бутримів потягнулися до Водоктів і стали там наче табором. Оселя наповнилася жінками та дітьми. Хто не вмістився, пішли у Мітруни, які панна Олександра повністю погорільцям віддала. Також близько сотні озброєних людей, котрих міняли по черзі, стали у Водоктах для захисту. Бо остерігалися, що пан Кміциц не подарує поразки і будь-якої миті може озброєний по панну повернутися. Прислали своїх надвірних козачків і гайдуків і відоміші в околиці родини, такі, як Шиллінги, Сологуби й інші. Водокти нагадували місто, що готувалося до облоги. А між озброєними людьми, між шляхтою, між гуртками жінок ходила в жалобі панна Олександра, бліда, зболена, слухаючи людський плач і людські прокляття на пана Кміцица, що наче мечами прошивали її серце, адже вона була опосередкованою причиною всіх цих нещасть. До неї ж прибув у ці краї той біснуватий чоловік, котрий зворохобив їхній спокій і криваву пам'ять по собі залишив, права потоптав, людей побив, села, як бусурманин, знищив вогнем і мечем. Аж дивно було, що одна людина могла стільки лиха упродовж такого короткого проміжку часу накоїти, хоча цей чоловік не був ні зовсім поганий, ні безнадійно зіпсутий. Хто-хто, а Олюнька, котра найближче його пізнала, знала про це найкраще. Існувала велика прірва між самим паном Кміцицом і його вчинками. Але саме тому великого болю завдавала панні Олександрі думка, що цей чоловік, котрого вона покохала всім своїм молодим серцем, міг бути іншим. Він мав у собі такі

чесноти, які могли б його зробити вірцевим лицарем, кавалером, сусідою. Він міг здобути замість презирства – подив і людську любов, а замість проклять – благословення.

Часом панночці здавалося, що це якесь нещастя, якась велика та нечиста сила підштовхнула її тепер уже колишнього нареченого до цих всіх насильств, які він вчинив, а тоді дівчину охоплював сум, справді незмірний, за цим нещасливцем і ще не вмерле кохання знову нуртувало в серці, що підкріплювалося свіжими спогадами про його лицарську поставу, слова клятв і кохання.

Тим часом майже сто позовів було подано проти нього в місті, сто процесів йому загрожувало, а пан староста Глебович вислав пахолків, аби схопити злочинця.

Закон мав його судити.

Проте від вироків до їх виконання було ще дуже далеко, бо безлад щораз більше посилювався у Речі Посполитій. Жахлива війна нависла над країною і кривавими кроками наближалася до Жемайтії. Могутній біржайський Радзивілл, котрий сам один міг закон збройною рукою підтримати, надто публічними справами переймався, а ще більше був занурений у великі проекти свого власного роду, вплив якого хотів поширити на всі інші території в країні, навіть за рахунок загального добра. Інші магнати також більше про себе, ніж про державу, турбувалися. Тріщали вже з часів козацької війни всі цеглини в потужній споруді цієї Речі Посполитої.

Людна країна, багата, сповнена відважного лицарства ста-

вала здобиччю зайд, а натомість самочин і сваволя здіймали щораз більше голову і могли опиратися закону – тільки б силу відчули за собою.

Утиснені проти утискувачів найкращий і майже єдиний у власних шаблях могли знайти захист. Тож і вся Ляуда, протестуючи проти пана Кміцица в містах, довго ще не злізала з коней, готова зло злом подолати.

Але минув місяць, а про пана Анджея не було й звістки. Люди стали легше дихати. Заможніша шляхта відкликала озброєну челядь, яку для оборони Водоктів посилала. Дрібніші брати тужили за роботою і відпочинком по закутках, тому й собі стали помалу роз'їжджатися. А коли воєнні настрої заспокоїлися в міру, як час збігав, щораз більше хотілося цій убогій шляхті правом відсутнього турбувати і в трибуналах своїх покарання за кривду шукати. Бо хоч самого пана Кміцица не могли ніяк дістати, залишився ще Любич, великий і прекрасний маєток, готова за завдану шкоду нагорода та плата. Бажання судитися підтримувала при цьому в ляуданській братії сама панна Олександра. Двічі з'їжджалися до неї на наради ляуданські старійшини, а вона в тих нарадах не тільки брала участь, а й головувала на них, дивуючи всіх зовсім не жіночим розумом і розсудливістю, такими влучними, що їй міг не один учений позаздрити. Хотіли тоді ляуданські старійшини силою Любич зайняти і Бутримам його віддати, але панночка їх рішуче відраджувала.

– Не платіть злом за зло, – пояснювала вона, – бо тоді з ва-

щої справи нічого путнього не вийде. Нехай уся невинність стане на ваш бік. Він чоловік впливовий і родовитий, знайде і по судах собі поплічників, а коли хоч найменший привід дасте, то можете нової кривди зазнати. Нехай ваше право буде таким певним, що кожен суд, хоч би навіть із братів складений, не міг нічого проти вас присудити. Скажіть Бутримам, аби ніякого маєтку, ні худоби не брали і Любич повністю у спокої залишили. Що їм треба, я їм із Мітрунів дам, де більше є всілякого добра, ніж будь-де у Волмонтовичах. А якби пан Кміциц знову тут з'явився, то нехай і його залишать у спокої, поки вироку не буде, і нехай на його здоров'я не посягають. Пам'ятайте, що тільки доти, доки він живий, ви маєте від кого відшкодування кривд ваших шукати.

Так промовляла мудра панночка зі зрілим розумом, а вони славили її розважливість, не зважаючи на те, що тяганина може вийти також і на користь пану Анджееві, принаймні його життю нічого не буде загрожувати. Може, власне і хотіла Олюнька це невдале життя від раптової біди врятувати? Але шляхта послуhalася її, бо ж звикла з давніх-прадавніх часів усе, що виходить із вуст Білевичів, за Євангеліє вважати. Тому Любич залишився неторканим, і пан Анджей, якби його виявили, міг би до часу спокійно в Любичі осісти.

Та він так і не об'явився. Натомість через півтора місяця прийшов до панночки посланець із листом, якийсь чужий чоловік, нікому невідомий. Лист був від пана Кміцица, де були написані такі слова:

«Серце моє, кохана, найдорожча, незабутня Олюнько! Будь-якому творінню природи, а особливо людині, хоч навіть і найгіршій, що за кривду свою мусила помститися, ніхто б нічого поганого не вчинив, отже, він тим самим змушений платити. А що я порубав ту пихату шляхту, Бог мені свідок, що не сталося це через якусь жорстокість, а лише тому, що товаришів моїх – усупереч законам Божим і людським – незважаючи на їхню молодість і високе походження такою безжальною смертю повбивали, яка б їх ніде, навіть у козаків чи татарів, чекати не могла. Не можу також заперечувати, що гнів мене майже надлюдський опанував, але хто ж дивуватиметься люті, яка у приятельській пролитій крові початок бере? Душі покійних панів Кокосінського, Раницького, Угліка, Рекуця, Кульвеця і Зенда, в розквіті літ і слави невинно порубаних, озброїли мої руки саме тоді, коли – як перед Богом свідчу! – я знайти злагоду та дружбу з усією лядуванською шляхтою замислив, бажаючи життя своє змінити, прислухаючись до солодких порад ваших. Слухаючи звинувачення проти мене, не відкидайте і мого захисту, і судіть справедливо. Шкода мені тепер цих людей у закутках, бо, може, й невинним дісталося, але воїн, котрий мститься за кров братів, невинних від винних відрізнити не зуміє і на нікого не зважає. Бодай би не сталося те, що мені в ваших очах зашкодити могло. За чужі гріхи та провини, за справедливий гнів найважчої для мене покути, бо втративши вас, у відчаї я сплю й у відчаї прокидаюся, не в змозі ні вас,

ні кохання твоє забути. Нехай же мене нещасного ті трибунали засудять, нехай сейми вироки підтвердять, нехай посадять мене до в'язниці, покладуть у труну, нехай земля розверзеться у мене під ногами – все знесу, все перетерплю, лише, заради Бога, не викидайте мене з серця. Я зроблю все, що захочуть, віддам Любич, віддам після вигнання ворога й оршанські маєтки. Я маю рублі здобуті, в лісах закопані, нехай і їх забирають, тільки б мені ви пообіцяли, що вірності дотримаєте, як вам небіжчик дід із того світу наказує. Ви врятували мені життя, врятуйте ж і душу мою, дайте кривду виправити, дозвольте життя на краще змінити, бо вже бачу, що якщо ви мене покинете, то мене й Господь Бог покине і відчай штовхне мене до ще гірших учинків».

Скільки там голосів жалісливих озвалося в душі Олюньки на захист пана Анджея, ніхто не вгадає, ніхто описати не зуміє! Кохання, як лісова насінина, з вітром швидко летить, але коли деревом у серці виросте, то хіба разом із серцем висмикнути його можна. Білевичівна була з тих, хто чесним серцем міцно кохає, тож сльозами облила цей лист пана Кміциця. Але не могла відразу після першої ж звістки все забути, все пробачити. Розкаяння пана Анджея було, мабуть, щирим, але душа його залишилася дикою і характер невгамовний також не змінився настільки через ті випадки, щоб про майбутнє можна було думати без тривоги. Не слова, а вчинки могли б змінити майбутнє пана Анджея. Врешті, як могла би сказати людині, котра утопила у крові всю околи-

цю, імені котрої ніхто по обидва береги Ляуди не вимовляв без проклять: «Приїжджай, за трупи, пожежі, кров і людські сльози віддаю тобі своє кохання і свою руку».

Тому відписала йому інше:

«Як я вам і казала, не хочу вас знати і бачити, й буду непохитна у цьому, хоч би мені серце мало розірватися. Таких кривд, які ви людям тут заподіяли, не оплачують ні маєтками, ні грішми, бо померлих воскресити не можна. Не заможність ви втратили, а добре ім'я. Нехай вам та шляхта, яку ви спалили та повбивали, вибачає, то й я пробачу. Нехай вона вас прийме, то й я прийму. Нехай вона перша за вас заступиться, то й я її аргументи вислухаю. А якщо таке ніколи не станеться, то й ви собі шукайте щастя деінде, насамперед Божого, а не людського, пробачення, бо Божа милість потрібніша».

Панна Олександра полила сльозами кожне слово свого листа, потім запечатала його перснем Білевичів і сама винесла його посланцеві.

– Звідки ти прибув? – спитала, окидаючи зором цю дивну постать напівселянина-напівслуги.

– З лісу, панянку.

– А де твій пан?

– Цього мені не можна казати. Але він звідси далеко. Я п'ять днів їхав, аж коня втратив.

– Ось тобі таляр! – подала Олюнька. – А чи твій пан здоровий?

– Здоровий він юнак, як тур.

– А чи не голодує? Не в бідності?

– Він заможний пан.

– Іди з Богом.

– Кланяюсь до ніг.

– Скажи панові... зачекай... скажи йому... нехай йому

Бог помагає.

Чоловік пішов – і знову пливли дні, тижні без звістки від пана Кміцица. Минали якимсь буденно, день від дня гірший. Московське військо Хованського щораз більше запруднювало Річ Посполиту. Не враховуючи українських земель, найбільші в королівстві воєводства: Полоцьке, Смоленське, Вітебське, Мстиславське, Мінське та Новоміське – вже були зайняті. Лише частина Віленського, Брест-Литовського, Трокайського та Жемайтійське староство дихали ще вільними грудьми, але й вони з дня на день сподівалися гостей.

Останнього щабля немочі, мабуть, досягла Річ Посполита, що не могла вже чинити опір саме тим силам, якими раніше легковажила і з якими завжди розправлялася переможно. Правда, сили ці підтримував ще триваючий бунт Хмельницького, справжня стоголова гідра. Та попри бунт, попри виснаження сил у попередніх війнах і діячі, і воїни запевняли, що саме лише Велике Князівство могло і було в стані не тільки навалу відбити, але ще й стяги свої звитяжні поза власні кордони занести. На нещастя, внутрішня незгода ставала тій силі на перешкоді, паралізуючи намагання навіть тих громадян, котрі життя та майно пожертвувати були готові.

Тим часом у землях, ще не окупованих, захищалися тисячі біженців, як зі шляхти, так із простого люду. Міста, містечка і села в Жемайтії повнилися людьми, яких поразки війни загнали у злидні та розпач. Місцеве населення не могло ні розмістити всіх, ні дати їм достатньо їжі. Тому там повально вмирали з голоду саме люди низького стану. Неодноразово силою брали те, в чому їм відмовляли, звідси й заворушення, бійки та розбої ставали щораз частішими.

Зима була надзвичайна у своїй суворості. Настав нарешті квітень, а сніги лежали глибокі не лише в лісах, але навіть на полях. Коли минулорічні запаси вичерпалися, а нових ще не було, почав насідати голод, брат війни, і простягав своє панування щораз ширше. Виїхавши з дому, неважко було зустріти трупи людей, що лежали на полях, при дорогах, закостенілі, обгризені вовками, які плодилися надзвичайно, цілими ватагами підходили під села та закутки. Їхнє виття змішувалося з людськими зойками жахіття. По лісах, на полях і поблизу численних сіл палахкотіли ночами багаття, при яких біднота гріла змерзлі кінцівки, а коли хтось проїжджав, то бігли за ним, просячи хоч гріш, хліб, милостиню, стогнучи, проклинаючи та погрожуючи одночасно. Забобонний страх опанував людський розум. Багато хто казав, що ці війни, такі несприятливі, і нещастя, доти нечувані, з королівським іменем пов'язані. Охоче тлумачили, що літери: J. C. R., викарбувані на грошах, означають не лише Joannes Casimirus

Rex²², а й *Initium Calamitatis Regni*²³. А якщо в провінціях, ще війною не охоплених, виникав такий переляк і безлад, то легко здогадатися, що робилося в тих, які вже топтала вогняна нога Молоха. Вся держава була розпорошена, пошарпана партіями, хвора і в гарячці, як людина перед смертю. Пророкували також нові зовнішні та внутрішні війни. Причин для них не бракувало. Різні впливові в Речі Посполитій роди, охоплені вихором незгоди, зиркали один на одного, як ворожі держави, а за ними цілі землі і повіти творили протилежні табори. Так само було і в Литві, де настав розбрат між Янушем Радзивіллom, великим гетьманом, і Госевським, гетьманом польним, і водночас підскарбіем Великого князівства Литовського, що перейшов майже у відкриту війну. На бік підскарбія стали впливові Сапєги, котрим здавна була сіллю в оці могутність дому Радзивіллів. Їхні прихильники обтяжували великого гетьмана звинуваченнями: що, прагнучи лише слави для себе, військо на річці Шкловці втратив і країну на грабунок віддав, що більше, ніж добробуту Речі Посполитої, жадав для свого дому права засідати в сеймах Німецької імперії, що навіть про удільну корону замислився, що католиків переслідував...

І не раз уже доходило до зіткнень між партизанами з обох сторін, ніби без відома керівництва, ватажки, своєю чергою, скаржилися до Варшави, розбрат їхній проявлявся і на сей-

²² *Joannes Casimirus Rex* (лат.) – Ян-Казимир король.

²³ *Initium Calamitatis Regni* (лат.) – початок лиха королівства.

мах. На місцях же панувала сваволя та безкарність, бо такий Кміщиц міг бути впевнений в опіці одного з цих магнатів, лише б він на його бік проти іншого став.

А тим часом ворог просувався вперед, подекуди тільки об замки спотикаючись, а загалом вільно і без опору.

У таких обставинах всі в землі Ляуданській musiли жити насторожені й озброєні, особливо тому, що гетьманів не було й близько, бо обидва розбиралися з ворожими військами. Небагато, щоправда, вони домоглися змогли, але принаймні наїздами їх шарпали і доступ до ще вільних воєводств гальмували. Окремо і Павел Сапега відсіч давав і славу собі здобував. Ян Радзивілл, славетний воїн, саме ім'я котрого страх наганяло на ворога аж до програної битви під Шкловом, отримав від цього навіть певну вигоду. Госевський то бився, то угодами пробував навалу зупиняти. Обидва вожді набирали війська із зимових квартир і звідки тільки могли, знаючи, що з весною війна розпалиться заново. Але військ було мало, скарбниця порожня, а посполите рушення з окупованих воєводств було марне, бо його ворог розігнав. «Треба було про це перед шкловською кампанією подумати, – гомоніли госівчани, – тепер уже запізно». І таки було запізно. Коронні війська прийти з допомогою не могли, бо всі опинилися в Україні у ще важчій ситуації проти Хмельницького, Шеремета і Бутурліна.

Лише звістки про доблесну боротьбу, що добігали з України, про здобуті міста, про походи нечувані, дещо ба-

дьорили упалі серця та до захисту заохочували. Звучали також голосною славою імена коронних гетьманів, а біля них ім'я пана Стефана Чарнецького щораз частіше на людських устах з'являлося, але слава ні війська, ні допомоги додати не могла. А литовські гетьмани виступали повільно, безперестанку сварячись між собою в дорозі.

Нарешті Радзивілл став у Жемайтії. Разом із ним повернувся короткочасний спокій у землі Ляуданські. Лише кальвіністи, осмілілі від близькості свого отамана, підіймали по містах голови, кривди роблячи і на костели нападаючи, зате ватажки розмаїтих волонтерських зграй і партій, невідомо чийих, які під прапорами Радзивілла, Госевського чи Сапєги країну нищили, поховалися в ліси, розпустили своїх бандюг – і спокійні люди якось легше зітхнули.

А позаяк від полегшення легко перейти до надії, то й набагато кращий настрій запанував на Ляуді. Панна Олександра сиділа спокійнісінько у Водоктах. Пан Володийовський, котрий весь час мешкав у Пацунелях, а тепер уже помалу до здоров'я став повертатися, розпускав чутки, що король навесні прийде з найманими хоругвами, після чого вся війна набуде зовсім іншого вигляду. Шляхта впевненіше стала виходити з плугами в поля. Сніги також танули і на березняку з'явилися перші паростки. Ляуда розлилася широко. Розпогоджене небо сяяло над околицею. Люди вже не так занепадали духом.

Утім, стався випадок, який знову порушив ляуданську ти-

шу, руки відірвав від лемешів і не дозволив шаблям укритися червоною іржею.

Розділ VII

Пан Володийовський, славетний і старий вояк, хоч і молодий іще чоловік, сидів, як то кажуть, у Пацунелях у Пакоша Гаштовта, патріарха пацунельського, котрий мав репутацію найзаможнішого шляхтича серед усієї дрібної братії Ляуданської. Його три доньки, котрі були заміжні за Бутримами, отримали в щедрому посагу добре срібло, кожна по сто талярів, крім усілякого іншого добра, так що й жодна родовитіша шляхтянка більше не мала. Ще три доньки залишалися вдома паннами і вони пильнували пана Володийовського, рука котрого то гоїлася, то мертвіла знову, коли траплялася сльота на дворі. Всі ляуданці переймалися цією рукою, бо її бачили при роботі на річці Шкловці і під Сепеловом, і панувала думка, що кращу важко було знайти в усій Литві. Оточили також молодого полковника в усій околиці надзвичайною шанною. Гаштовти, Домашевичі, Гостевичі та Стак'яни, а за ними й інші присилали в Пацунелі достатньо риби, грибів і звірини, сіна для коней і дьогтю для ресор, щоб лицареві та його челяді нічого не бракувало. А якщо панич почувався слабкішим, то наввипередки їздили за цирульником до Паневежиса – словом, усі намагалися прислужитися.

Пану Володийовському так було добре, бо хоч у Кейдахах йому було б зручніше, і медик місцевий був дуже фаховий, він усе одно сидів у Пацунелях, а старий Гаштовт радо

приймав гостей і мало пушинки з нього не здував, бо це дуже підіймало його авторитет в усій Ляуді, що такого знаменитого має постояльця, котрий із самим Радзивіллою міг би заслугами посперечатися.

Після побиття та вигнання пана Кміциця пішов поголос серед захопленої паном Володийовським шляхти, що добре було б одружити його з панною Олександрою. «Чи можна для неї кращого чоловіка по світу шукати? – торочили старигани на спеціальних зборах, де цю справу розглядали. – Якщо той зрадник безчесними вчинками свою репутацію заплямував, й якщо він ще живий, то все одно у руки ката потрапить, то панночка мала б його вже давно із серця викинути, бо так було сказано і в заповіті, окремим абзацом передбачено. Тому нехай пан Володийовський з нею й одружиться. Як опікуни можемо це дозволити, таким чином і вона отримає чесного кавалера, і ми сусіду та вождя для себе».

Коли ця думка була одноголосно підтримана, поїхали старійшини спочатку до пана Володийовського, котрий не довго думаючи на все погодився, а потім і до панночки, котра, не довше думаючи, рішуче таке заперечила. «Любичем, – пояснила вона, – лише один небіжчик мав право правити, а маєток у пана Кміциця можна буде відібрати не раніше, ніж його суди до страти засудять. Що ж стосується мого заміжжя, то навіть про це й не згадуйте. Надто багато я пережила болю, щоб про щось таке могла думати. Того з серця я викинула, а цього, хоч би був найкращий, не привозьте, бо я

зовсім до нього не вийду».

Не було що й сказати на таку рішучу відмову і шляхта повернулася додому дуже стурбована: менше журився пан Володийовський, а найменше – молоді Гаштовтівни: Терка, Мариська і Зоня. Рослі були це дівчата та рум'яні, мали волосся, як льон, очі, як незабудки, і широкі спини. Пацунельки взагалі славилися своєю вродою. Коли йшли гуртом до костелу, можна було б описати: квіти на лузі! А ці три були найпрекраснішими між пацунельками. До того старий Гаштовт і на освіту грошей не пожалів. Органіст із Мітрунів навчив їх мистецтва читання, церковних гімнів, а найстаршу Терку – ще й гри на лютні. Маючи добрі серця, ретельно опікувалися паном Володийовським, одна намагаючись затьмарити іншу в чуйності та піклуванні. Про Марисю казали, що закохана в молодого лицаря. У цій балаканині не було всієї правди, бо всі три, а не лише вона одна, були закохані до нестями. Молодик також любив їх без міри, особливо Мариську та Зоню, бо Терка мала звичку надто на чоловічу зрадливість нарікати.

Не раз бувало довгими зимовими вечорами, що старий Гаштовт, повечерявши, спати йшов, а вони з паном Володийовським сиділи біля груби. Недовірлива Терка куделю пряла, солодка Марися пір'я дерла задля розваги, а Зоня нитки з веретен на мотки намотувала. Але коли пан Володийовський починав розповідати про війни, на яких побував, або про дива, які бачив у різних магнатських садибах, то робота при-

пинялася, дівчата на парубка, як на веселку задивлялися, і щоразу котрась вигукувала від подиву: «Ах! Я не жила ще на світі! Любий ви наш!» – а інша вторила: «Всю ніч ока тепер не заплющу».

Натомість пан Володийовський, у міру, як здоров'я його поверталось і шаблею вже майже цілком вільно міг володіти, щораз ставав веселішим і щораз охочіше про все розповідав. Одного вечора сиділи собі, як зазвичай після вечері, перед каміном, з якого жвавів вогники відсвітлювали на всю темну кімнату. Присутні почали жартома сперечатися. Дівчата хотіли оповідок, а пан Володийовський просив Терку, щоб йому щось заспівала під лютню.

– Самі співайте! – пхикнула панночка, відштовхуючи інструмент, який їй пан Володийовський подавав. – Я маю роботу. Бували по світах, то мали б різних пісень навчитися.

– Звісно, я навчився. Але сьогодні нехай уже так буде: я заспіваю першим, а ви після мене. Робота не втече. Якби якась білоголова²⁴ попросила, то не стала б їй опиратися, а до чоловіків ви завжди вперта.

– Так і треба.

– То й я на таке заслуговую?

– Та де там! Співайте вже, паночку.

Пан Володийовський забренькав на лютні, зробив кумедне обличчя і заспівав фальшивим голосом:

²⁴ В описувані часи польки переважно були білявками.

Я приїхав в таке місце охоче,
Де мене жодна панна не хоче.

– О, це несправедливо! – зупинила молодика Марися, зашарівшись, як малина.

– Це жовнірська пісня, – пояснив пан Володийовський, – яку ми співали на зимових квартирах, прагнучи, щоб яка добра душа над нами зглянулася.

– Я б першою зглянулася...

– Дякую, панно. Якщо так, то не маю більше про що співати і лютню в гідніші руки віддаю.

Терка цього разу інструменту не відштовхнула, бо її зворушила пісня пана Володийовського, в якій було набагато більше хитрощів, ніж правди. Тож вдарила разом по струнах і, склавши губи «бантиком», заспівала:

Не ходи до лісу по гілляці,
Не вір хлопцеві, як собаці!
Бо кожен хлопець отруту має,
Скажи йому, стій, якщо покохає.

Пан Володийовський так розвеселився, що аж у боки взявся радісно і залементував:

– То всі хлопці зрадники? А військові, моя добродійко? Панна Терка сильніше стулила уста і заспівала з подвійною енергією:

Часом гірші за собаку, і ще гірші за собаку!

– Не зважайте, пане, на Терку, вона завжди така! – сказала Марися.

– Як же мені не зважати? – здивувався пан Володийовський. – Якщо всьому військовому стану так дошкульно дорікають, я від сорому не знаю, куди очі сховати.

– Самі хочете, щоб я співала, а потім мене на глум берете, – надулася Терка.

– Я критикую не спів, а лише захищаю репутацію військових, – відказав на те лицар. – Щодо співу, мушу визнати, що навіть у Варшаві такого відбірного голосочку не чув. Вас би ще в плудерки²⁵ одягти, то могли б навіть у Святого Яна співати, котрого катедральний костел і королівство дуже шанують.

– А навіщо її в плудерки одягати? – не збагнула наймолодша Зоня, котру зацікавила згадка про Варшаву та королівство.

– Бо там у хорі білоголові не співають, а лише чоловіки та молоді хлопці: одні товстими голосами, як жоден тур не зареве; інші тонко, що і на скрипках тоншого не добудеш. Я чув їх багато разів, коли з нашим великим і незабутнім руським воєводою на вибори теперішнього короля нашого їздили. Вони справді дивовижні, аж душа з людини втікає! Ба-

²⁵ *Плудерки* – широкі штани непольського крою, тому ця назва мала презирливе значення.

гацько там музикантів: є Форстер, котрий славиться делікатними руладами, і Капула, і Джан Батист, і Клерт, майстер до лютні, і Марек, і Мільчевський ввічливо акомпонують. Вони всі, коли разом у костелі гукнуть, то ніби хор серафимів наяву почув.

– Це вже точно! Як на живо? – склала руки Марися.

– А короля ви багато разів бачили? – не вгавала Зоня.

– Так із ним балакав, як із вами. Після берестейської баталії за голову мене обіймав. Мужній він чоловік і такий милостивий, що хто його хоча б раз побачить, обов'язково мусить полюбити.

– Ми його навіть не бачивши любимо!.. А корону він постійно носить на голові?

– Якби ж то щодня в короні ходити! Залізна була б тоді потрібна голова. Корона собі в костелі лежить, від чого й авторитет її зростає, а його величність на голові чорний капелюх носить, діамантами прикрашений, від яких сяйво на весь замок відсвічує.

– Кажуть, що королівський замок гарніший навіть, ніж у Кейданах?

– Ніж у Кейданах? Та він зі столичним навіть рівнятися не може! Це строга будівля, вся мурована, що дерева навіть не побачиш. Навколо є два ряди покоїв, один від одного гарніший. У них там можна побачити розмаїті війни та звитяги, пензлем на стінах увіковічені, наприклад, дії Зигмунта III та Владислава. Надивитися на таке неможливо, бо все, наче

живе. Дивно, що не рухаються ті, хто б'ються, і не лементують. Але вже цього ніхто передати не зуміє, навіть найкращий маляр. Деякі покої повністю зроблені з золота; крісла та лавки бісером або парчею оздоблені, столи з мармуру й алебастру, а що шкатулок, пудрениць, годинників, що вдень і вночі час показують, цього б і на пергамент не переписати. Винятково король із королевою по тих покоях ходять і достатку радіють. А ввечері дивляться театр, задля більшої розваги...

– А що таке театр?

– Як би це вам пояснити. Це таке місце, де грають комедії й італійські майстерні піруети демонструють. Приміщення для нього таке велике, як цілий костел, повністю у масивних колонах. По один бік сидять ті, хто хоче дивитися, а по інший – майстерно зроблені декорації. Одні підіймаються і опускаються; інші на шурупах в різні боки обертаються. Часом показують темряву з хмарами, а потім приємне світло. Нагорі небо з сонцем або з зорями, а внизу можна побачити часом жахливе пекло...

– Ісусе! – зойкнули пацунельки.

– ...З чортяками. Часом море безкрайне, на ньому кораблі та сирени. Одні особи спускаються з неба, інші виходять з під землі.

– Я би пекла бачити не хотіла! – вигукнула Зоня. – Дивно, що люди від такого жахливого видовища не втікають.

– Не тільки не втікають, а й плескають від захоплення, –

продовжував пан Володийовський, – бо це все імітація, не справжнє, й якщо перехрестити, не зникне. Немає в цьому жодного злого духа, лише людська фантазія. Навіть єпископи туди з поштом ходять, і різні сановники, котрі потім разом із королем перед сном до бенкету сідають.

– А вранці й удень що вони роблять?

– Це залежить від настрою. Вранці встають і ванну приймають. Є там така кімната, в якій немає підлоги, а лише олов'яна ніша, як срібло виблискує, а в ній вода налита.

– Вода в кімнаті. Ви таке чули?

– Так і є. Вода прибуває або витікає, як заманеться. Може вона бути теплою або зовсім холодною, бо там є труби з краниками, з яких така і така ллється. Покрутите краником, аж із нього тече, що і плавати можна в кімнаті, як в озері. Жоден король не має такого замку, як наш милостивий володар, це відома річ, і закордонні депутати те саме розповідають. Жоден також над таким чесним народом не панує, бо хоч є різні ввічливі нації у світі, лише нашу Господь Бог особливим милосердям своїм обрадував.

– Щасливий наш король! – зітхнула Терка.

– Звісно, що був би він щасливий, якби не громадянські справи, якби не війни невдалі, які Річ Посполиту руйнують за гріхи та незгоди наші. Все це на плечах королівських, а йому ще й у провину на наших сеймах це ставлять. А чи він винен, що його слухати не хочуть?.. Важкі часи настали в нашій вітчизні, таких важких ще не бувало. Найтихіший во-

рог уже нами легковажить, нами, що з турецьким султаном донедавна успішно воювали. Так от Бог за гонор карає. Дяка Йому, що моя рука добре гоїться під вашим наглядом... Бо час, великий час, за милу вітчизну згадати і в поле рушати. Гріх у такі часи байдикувати.

– Тільки про виїзд навіть не згадуйте.

– Не може бути інакше. Добре мені тут у вас, але наскільки мені краще, настільки гірше. Нехай там мудрагелі на сеймах сперечаються, а жовнір сумує за полем. Скільки життя, стільки й служби. Після смерті – Бог, котрий у серця зазирає, найкраще таких винагородить, не заради слави, а задля користі для вітчизни служать. Та, мабуть, усе менше таких і тому найшла на нас чорна година.

Очі Марисі зволожилися, аж наприкінці сльозами вибухнули і полили рум'яні щічки.

– Ви поїдете і нас забудете, а ми тут уже хіба всі засохнемо. Хто ж нас тут боронитиме від нападників?

– Я поїду, але вдячність збережу. Рідко можна знайти таких чесних людей, як у Пацунелях!.. Ви досі того пана Кміцица боїтеся?

– Певна річ, боїмося. Дітей ним тут матері лякають, як вовкулакою.

– Не повернеться він, а хоч би й приблуdivся, не буде вже з ним тих гультяїв, котрі, висновуючи з того, що люди кажуть, ще гіршими були за нього. Найбільше шкода, що такий добрий вояк так занастив ім'я та славу, і маєток втратив.

– І панночку.

– І панночку. Багато про неї доброго розповідають.

– Цілими днями вона, небога, тепер лише плаче і плаче.

– Гм, – буркнув пан Володийовський, – але ж не за Кміцицом вона побивається?

– Хто його зна! – засумнівалася Марися.

– Тим гірше для неї, бо він уже не повернеться. Пан гетьман відіслав частину ляуданців додому, то й сила тепер є. Без суду його б зараз посікли. Мусить він знати, що ляуданці повернулися, тому навіть носа не висуне.

– Подейкують, що наші знову мають вирушати, – зауважила Терка, – бо лише на короткий час одержали відпустку.

– Ох, – повідомив пан Міхал, – гетьман розпустив їх, бо грошей у скарбниці не має. Справжній відчай! Коли люди найбільше потрібні, то мусить їх відсилати. Але вже на добраніч, панночки, час уже спати. І щоб вам якийсь пан Кміциц із вогняним мечем не приснився...

Сказавши це, пан Володийовський піднявся з лави й уже намірився іти, але заледве зробив крок до дверей, коли враз зчинився галас у сінях і якийсь пронизливий голос зарепетував за дверима:

– Гей там! На милість Божу! Відчиняйте швидше, хутко!.. Дівчата перелякалися не на жарт. Пан Міхал кинувся до шаблі, що висіла на одвірку, але не встиг ще з нею повернутися, як Терка відсунулася й у кімнату ступив невідомий чоловік, котрий упав до ніг лицаря.

– Рятуйте, пане полковнику!.. Панночку викрали!..

– Яку панночку?

– У Водоктах.

– Кміциц! – вдарив у поли пан Володийовський.

– Кміциц! – заверещали дівчата.

– Кміциц! – повторив посланець.

– А хто ти такий? – спитав пан Міхал.

– Я бурмістр із Водоктів.

– Ми його знаємо! – вимовила Терка. – Він дьоготь для вашої милості возив.

З-за печі виліз старий заспаний Гаштовт, а в дверях з'явилися двоє помічників пана Володийовського, котрих галас заманив до покою.

– Сідлайте коней! – наказав пан Міхал. – Один хай до Бутримів вирушає, а другий коня мені подає!

– У Бутримів я вже був, – застеріг бурмістр, – бо до них найближче. Це вони мене до вашої милості послали.

– Коли панночку викрали? – спитав полковник.

– Щойно. Там ще челядь ріжуть. Я ледь до коня добіг. Старий Гаштовт протер очі. – Що? Панночку викрали?

– Саме так. Кміциц її захопив! – підтвердив пан Володийовський. – Я вирушаю на підмогу!

Сказавши це, парубок звернувся до посланця:

– Рушай до Домашевичів, – наказав він, – хай із мушкетрами їдуть!

– А ви, кози! – гримнув раптом дідуган на доньок. – Ану,

кози! Всі на село, будити шляхту, хай шаблі хапають! Панночку викрав пан Кміциц. Що ж це таке?.. Боже, рятуй! Розбійник, баламут. Що ж це таке?

– Гайда всіх будити, – нагадав пан Міхал, – буде швидше. Ходіть уже! Коні, чую, вже є.

Вже за хвилину він сидів на коні, а з ним двоє помічників: Огарок і Сируць. Усі пустилися дорогою поміж хатами, гримаючи у двері, у вікна та репетуючи що є сили:

– До шабель! До шабель! Панночку у Водоктах викрали! Кміциц уже недалеко!

Учувши ці крики, люд висипав із хат подивитися, що діється, а збагнувши, про що мова, і собі взяли репетувати: «Кміциц недалеко! Панночку вкрав!» – і з цим вереском стрімголов стрибали на шиї своїм коням або в оселі кидалися шаблі по стінах у темряві намацувати. Щораз більше голосів повторювало: «Кміциц недалеко!» Рейвах учинився на закутку, світло спалахнуло, почувся плач жіночий і гавкіт собачий. Нарешті шляхта висипала на дорогу, хто кінно, а хто пішо. Над громадою людських голів поблискували в тіні шаблі, піки, рогатини і навіть залізні вила.

Пан Володийовський окинув поглядом загін, послав кільканадцятьох у різні боки, а сам із рештою рушив уперед.

Вершники рухалися на чолі, піші йшли за ними, і потягнулися до Волмонтовичів, щоб із Бутримами з'єднатися. Була десята година вечора, ніч ясна, хоч місяць ще не зійшов. Ті шляхтичі, котрих тільки-но з війни великий гетьман

відіслав, зараз же зімкнулися в ряди. Інші, переважно піші, йшли не так чітко, брязкаючи зброєю, теревенячи та голосно позіхаючи. Часом проклинали вражого пана Кміщица, котрий їх солодкого сну позбавив. Так дійшли аж під Волмонтовичі, перед якими висунувся до них збройний відділ.

– Стій! Хто їде? – почувися голоси з того загону.

– Гаштовти!

– Ми Бутрими, Домашевичі вже є.

– Хто у вас командує? – спитав пан Міхал.

– Юзва Безногий, до послуг пана полковника.

– Маєте якусь звістку?

– До Любича її повіз. Перебралися через болото, щоб через Волмонтовичі не йти.

– До Любича? – здивувався пан Володийовський. – Як він там думає захищати? Адже Любич не фортеця?

– Силі, мабуть, довіряє. Людей при ньому з двісті осіб! Імовірно, хоче статки свої з Любича забрати. У них є фіри і коней тяглових чимало. Мабуть, не знав про повернення наших із війська, бо дуже вже вільно він поводитьсь.

– Це добре! – зауважив пан Міхал. – Тоді від нас не втече. Скільки маєте рушниць?

– У нас, Бутримів, є з тридцять, а в Домашевичів – удвічі більше.

– Гаразд. Нехай п'ятдесят людей із рушницями вирушить під вашою орудою захищати переправу на болоті – хутко! Інші підуть зі мною. Про сокири не забувайте!

– Як накажете!

Зробився великий рух. Малий загін подався підтюпцем до болота під командою Безногого.

Тим часом приїхало кільканадцять Бутримів, котрих раніше послали за іншою шляхтою.

– Гостевичів не видно? – спитав пан Володийовський.

– А, то це ви, пане полковнику!.. Дяка Богові! – зраділи прибульці. – Гостевичі їдуть уже. Чути їх через ліс. Чи знаєте ви, що до Любича панночку потягнув?

– Знаю. Недалеко з нею заїде.

Пан Анджей і справді не розрахував небезпеку своєї зухвалої експедиції. Він не здогадувався, що значні сили шляхти саме повернулися додому. Вважав, що закутки порожні, як було в часи його першого перебування в Любичі. Натомість тепер, включно з Гостевичами, навіть без Стак'янів, котрі не встигали прибути вчасно, пан Міхал міг виставити проти нього близько трьохсот шабель. І це були люди, звиклі до бою та навчені.

Щораз більше шляхти надходило до Волмонтовичів. З'явилися нарешті і Гостевичі, котрих усі доти виглядали. Пан Володийовський оглянув загін і його серце заспокоїлося на вигляд вправності та легкості, з якою бійці стояли в шерензі. На перший погляд розпізнати було можна, що це жовніри, а не звичайна неслухняна шляхта. Пан Міхал зрадив ще і тому, що уявив собі, як незабаром знову вояків поведе.

Поскакали, відтак, клусом до Любича через бір, яким пан

Кміщиц давніше щодня ганяв. Було вже добре по півночі. Місяць нарешті вплив на небо й освічував ліс, дорогу та воїнів, котрі тягнулися, ламав білі промені на вістрях пік, відбивався у лезах шабель. Шляхта гомоніла тихо про надзвичайну подію, що висмикнула їх із ліжок.

– Волочилися тут якісь люди, – розповідав один із Домашевичів. – Ми гадали, що то втікачі, а це, мабуть, були його шпигуни.

– Аякже. Щодня якісь чужі зайти зазирали у Водокти, ніби за милостинею, – додав інший.

– А що це за вояки з паном Кміщицом?

– Челядь із Водоктів каже, що козаки. Мабуть, він із Хованським або з Золотаренком знюхався. Дотепер був просто бандитом, а тепер зрадником став, це вже точно.

– Як же він міг козаків аж сюди привести?

– З такою великою ватагою нелегко пройти непоміченим. Перша ліпша хоругва зупинила б їх на дорозі.

– По-перше, вони могли лісами йти, а по-друге, чи мало панів із придворними козаками тут віється? Хто ж їх там відрізнити від ворогів! Якщо їх питають, то надвірними сенами називаються.

– Він буде захищатися, – прогнозував один із Гостевичів, – бо чоловік мужній і рішучий, але наш полковник дасть собі з ним раду.

– Бутрими також запряглися, що хоч би мали до останнього впасти, але він не вибереться звідти живим. Вони на

нього найбільший зуб мають.

– Ба! Я його як рубану, то хутко всі свої кривди пригадає. Краще було б живцем зрадника впіймати і під справедливий суд віддати.

– Де там про суди думати, коли всі голови повтрачали! Чи ви знаєте, що люди торочать? Що і від шведів може прийти війна?

– Хай Бог милує!.. Московська орда і Хмельницький! Ще тільки шведів нам бракувало, то вже б остання година настала для Речі Посполитої.

Раптом пан Володийовський, котрий їхав попереду, обернувся і прикрикнув:

– Тихо там, панове!

Шляхта позамовкала, бо вже Любич було видно. Через чверть години дороги залишалася неповна стая до садиби. Всі вікна були освічені, сяло аж надвір, в якому повно було озброєних людей і коней. Ніде ніякої охорони, жодної обережності. Либонь, пан Кміциц аж занадто вірив у свої сили. Наблизившись ще більше, пан Міхал одним поглядом упізнав козаків, із котрими стільки навоювався ще за життя великого Яреми, а пізніше під командою Радзивілла, пробурчав тихо сам собі:

– Якщо цей гультай привів чужих козаків, то він перебрав міри!

І продовжував роззиратися, стримуючи весь загін. У дворі метушня була шалена. Одні козаки світили смолоскипами,

інші бігали хто куди, виходили з дому та входили знову, вносили речі, закидали лантухи на фіри. Інші виводили коней із стаєнь, худобу з обор. Галас, вигуки та накази лунали на всі боки. Вогонь смолоскипів освічував наче святоянський²⁶ переїзд урядника до нового маєтку.

Кшиштоф Домашевич, найстарший із Домашевичів, підсунувся до пана Володийовського.

– Ваша милосте, – сказав він, – весь Любич хочуть запакувати на підводи.

– Не вивезуть, – заспокоїв його пан Володийовський, – не лише Любич, а й навіть власні шкіри. Не бачу, однак, пана Кміцица, а він досвідчений воїн. І ніякої охорони!

– Бо силу свою відчуває. Я так бачу, що в нас більше як триста людей. Якби ми з війська не повернулися, то міг би серед білого дня пройти з возами через всі закутки.

– Гаразд! – підвів ризику пан Володийовський. – До цієї садиби лише та одна дорога веде?

– Вона єдина, бо позаду і з боків самі болота.

– Це добре. По конях, панове!

Слухняна до наказів шляхта швидко пострибала в сідла. За ними зімкнулися в довгу лінію піші ряди й узялися оточувати обійстя разом із забудовами.

Пан Міхал із головним загоном наблизився прямо до ко-

²⁶ *Святоянська ніч* – ніч проти 24 червня перед святом Яна Хрестителя, спроба асиміляції через християнство язичницьких обрядів, пов'язаних із літнім сонцестоянням.

ловерті.

– Чекати наказу! – зронив він тихо. – Без команди не стріляти!

Заледве кількадесят кроків відділяло шляхту від коловерті, коли їх нарешті помітили з подвір'я. Кільканадцяттеро людей підбігли разом до плоту і перехилилися через нього, пильно вдивляючись у темряву, а грізні голоси загукали:

– Гей, а це що за люди?

– Альт! – скомандував пан Володийовський. – Вогонь! Постріли з усіх мушкетів, які мала шляхта, гримнули одночасно. Але ще луна їхня не відбилася від споруд, як знову пролунав голос пана Міхала:

– Бігом!

– Бий, убивай! – відгукнулися ляуданці, кидаючись уперед, як потік.

Козаки відповіли пострілами, але не мали вже часу набивати зброю повторно. Гурт шляхти навалився на коловерт, яка скоро обвалилася під натиском озброєних чоловіків. Боротьба закипіла вже у дворі, поміж фір, коней, лантухів. Уперед виступили муром кремезні Бутрими, найвправніші у рукопашному зіткненні та найзапекліші вороги пана Кміщица. Рухалися, як лава ординців, що йде через молодий лісок, ламаючи, топчучи, нівечачи і ріжучи все на своєму шляху. За ними рубалися Домашевичі та Гостевичі.

Люди пана Анджея захищалися мужньо з-за возів і скринь. Почали також стріляти з усіх вікон будинку і з даху,

але рідко, неорганізовано, в різнобій, бо в темряві важко було своїх від ворогів відрізнити. За мить посипалося козацтво з подвір'я в будинок і стайні. Лунали зойки змилюватися. Шляхта тріумфувала.

А вже коли залишилася сама у дворі, оживився вогонь із дому. Всі вікна наїжачилися люфами мушкетів і град куль посипався на подвір'я. Найбільша група козаків сховалася в будинку.

– Під садибу! До дверей! – командував пан Володийовський.

Звісно, під самими стінами постріли нашкодити не могли ні з вікон, ні з даху. Становище атакувальників однак залишалося складним. Про штурм вікон, схоже, ніхто навіть не думав, бо там привітав би їх вогонь просто в обличчя. Тому полковник наказав рубати двері.

Але й це було не так легко здійснити, були це більше ворота, ніж двері, збудовані з дубових колод, усіяних раз по раз велетенськими цвяхами, об головки яких щербилися сокири, не маючи змоги дерево вразити. Найдужчі хлопи підпирали час від часу плечима, але це не допомагало! Двері тримали позаду залізні пруті, а до того ж підперли їх зсередини дрючками. Бутрими проте рубали до нестями. Кухонні двері, що вели зі скарбниці, штурмували Домашевичі та Гостевичі.

Після години порожніх намагань змінилися люди при сокирах. Декотрі родичі випали, але на їхнє місце постали люфти мушкетів. Знову загуркотіли постріли. Двоє Бутримів

упали на землю з простреленими грудьми. Інші, не те що не сторопіли, а рубалися ще запекліше.

За наказом пана Володийовського позатикали отвори клубами, зробленими з балахонів. Водночас нові вигуки почулися від дороги. Це Стак'яни прибували на допомогу своїм братам, а за ними озброєні селяни з Водоктів.

Прибуття підмоги, вочевидь, вразило обложених, бо скоро якийсь голос гучно озвався за дверима:

– Стійте там! Не рубайте! Слухайте. Стійте, до дідька!.. Погомонімо.

Пан Володийовський наказав зупинити роботу і спитав:

– Хто промовляє?

– Оршанський хорунжий Кміщиц! – прозвучала відповідь.

– А з ким я балакаю?

– Полковник Єжи-Міхал Володийовський.

– Вітаю! – почувся голос з-за дверей.

– Не час на привітання. Чого ви хочете?

– Мені б першому поцікавитися: чого ви хочете? Ви не знаєте мене, я вас. То чому ви на мене нападаєте?

– Зрадник! – втрачав терпець пан Міхал. – Зі мною є лядуанці, котрі з війни повернулися, і вони хочуть виставити вам рахунки за розбої та за кров, невинно пролиту, і за цю панночку, котру ви зараз викрали! Ви знаєте, що таке *raptus puellae*²⁷? Мусите негайно піддатися!

На хвилину запало мовчання.

²⁷ *Raptus puellae* (лат.) – зґвалтування дівчини.

– Ви б не назвали мене другий раз зрадником, – сказав знову пан Кміциц, – коли б не ці двері, які нас розділяють.

– То відчиніть їх. Я цього не забороняю!

– Спершу ще не один ляуданський кундель ногами беркицьне. Ви не візьмете мене живим!

– То вас здохлого за чуба виволочу. Нам байдуже!

– Слухайте добре і зятяйте те, що скажу. Якщо від нас не відчепитись, я маю тут барильце пороху і гніт уже тліє. Дім я висаджу, всіх, хто тут є, і себе самого. Боже мені в цьому помагай! А тепер підходьте мене брати!

Цього разу хвилина мовчання була ще довша. Пан Володийовський даремно шукав відповіді. Шляхта почала злякано презиратися. Стільки було дикої енергії в словах пана Анджея, що в погрозу повірили всі. Вся перемога могла бути однією іскрою в порох розвіяна і Білевичівна пропала б на віки.

– Заради Бога, – буркнув котрийсь із Бутримів, – то біснுவатий чоловік! Він це готовий зробити.

Раптом панові Міхалу спала на гадку щаслива, як йому здавалося, думка.

– Є інший спосіб! – крикнув він. – Виходьте зі мною, зраднику, битися на шаблях! Якщо покладете мене, то відїдете вільно!

Довгий час не було жодної відповіді. Серця ляуданські билися неспокійно.

– На шаблях? – уточнив нарешті пан Кміциц. – Це можна!

– Якщо ви не боягуз, то так і буде!

– Слово честі, що я від'їду вільно?

– Слово.

– Не може бути! – озвалося кілька голосів серед Бутримів.

– Тихо, панове, хай вам грець! – гукнув пан Володийовський. – Бо інакше він і себе, і вас порохом висадить.

Бутрими замовкли, а за мить один із них промовив:

– Буде так, як ваша милість хоче.

– То що там? – спитав задерикувато пана Анджей. – Са-
раки погоджуються?

– І присягнуть на мечях, якщо ви захочете.

– Хай присягають!

– До гурту, панове, до гурту! – покликав пан Міхал шлях-
ту, що стояла під стінами й оточила весь будинок.

За мить усі зібралися під головними дверима і скоро звіст-
ка, що пан Кміциц хоче порохом усе підірвати, розлетілася
на всі боки. Тому стояли, як із каменя висічені, від жаху.
Тим часом пан Володийовський підвищив голос і промовив
у замогильній тиші:

– Всіх тут присутніх панів беру у свідки, що пана Кміци-
ца, оршанського хорунжого, викликаю на поєдинок особисто
й обіцяю, що якщо він мене здолає, від'їде вільно, і ніхто з
панства йому не перешкоджатиме. І в цьому на зброї йому
присягнути мусите заради Господа Бога та хреста святого.

– Зачекайте! – перепитав пан Анджей. – Я вільно з усіма
людьми від'їду і панночку з собою заберу?

– Панночка тут залишиться, – відрубав пан Володийовський, – а люди в ясир до шляхти підуть.

– Так не піде!

– Тоді підпалюйте свій порох! Вже ми якось змиримося з втратою, а щодо людей, то краще їх спитайте, чого вони бажають.

Знову запанувала тиша.

– Хай буде так, – погодився все ж пан Кміциц. – Не сьогодні я її вкраду, то за місяць. Не сховаєте її навіть під землею! Присягайте!

– Присягайте! – повторив пан Міхал.

– Ми присягаємо Господу Богу і хресту святому. Амінь!

– Ну, виходьте, виходьте вже! – нетерплячився пан Міхал.

– Дуже поспішаєте на той світ?

– Гарзд, гарзд! Лише швидше.

Залізні пруті, що підпирали двері зсередини, заскрипіли. Пан Володийовський трохи відійшов, а за ним шляхта, щоб місце зробити. Незабаром двері відчинилися і в них з'явився пан Анджей, високий, стрункий, як тополя. Світанок уже був на підході і перші бліді вогники дня впали на його горде, лицарське та молоде обличчя. Ставши у дверях, глянув він сміливо на натовп шляхти і промовив:

– Я вам довірився. Один Бог знає, чи добре я зробив, але менше з цим!.. Хто тут пан Володийовський?

Низькорослий полковник вийшов уперед.

– Це я, – сказав він.

– Ого! Велетнем вас назвати важко, – гмикнув пан Кміциц, кепкуючи зі зросту лицаря. – Я сподівався міцнішого вояка зустріти, хоча мушу визнати, що відразу видно досвідченого жовніра.

– Не можу цього й про вас сказати, бо ви про чатових не потурбувалися. Якщо ви до шаблі такий, як і до команди, то я не матиму багато роботи.

– Де ми станемо? – спитав жваво пан Анджей.

– Тут. Рівне подвір'я, як стіл.

– Згоден! Готуйтеся померти!

– Ви такі впевнені?

– Відразу видно, що ви в Орші не бували, якщо в мені сумніваєтесь. Я не лише впевнений, але й жаль мені вас, бо багато про вас хорошого чув. Тому востаннє пропоную: дайте мені спокій! Ми не знайомі. То навіщо маємо дорогу один одному переходити? Що я вам особисто зробив? Дівчина за заповітом мені належить, як і цей маєток, і Бог свідок, я тільки своє отримати хочу. Це правда, що я шляхту у Волмонтовичах порубав, але це вже нехай Бог судить, кого першого тут скривдили. Свавільниками були мої офіцери, чи ні, вже не має значення, досить того, що тут нікому зла не вчинили, а вирізали їх до ноги, як скажених собак, за те, що з дівчатами в корчмі хотіли потанцювати. Хай буде кров за кров! Потім і жовнірів моїх знищили. На Божі рани, прийму присягу, що я без жодних лихих намірів у цей край приїхав, а як мене тут прийняли?.. Але хай буде кривда за кривду. Ще своє от-

римаю, а прикрощі винагороджу... по-сусідськи. Краще бажаю так, а не інак...

– А які ж то люди сюди з вами тепер прибули? Звідки ж узяли цих помічників? – спитав пан Володийовський.

– Звідки взяв, звідти й узяв. Не проти вітчизни їх сюди привів, а щоб статки свої повернути.

– То це так?.. Отже, за своє ви з ворогом об'єдналися? А чим же їм за їхні послуги будете платити, якщо не зрадою?.. Ні, братику, не перешкоджав би я вам тягатися з цією шляхтою, але кликати ворога на допомогу – зовсім інша річ. Вам тут не викрутитися. А тепер ставайте, ставайте вже, бо знаю, що перед собою страхопуда бачу, котрий себе за оршанського майстра видає.

– Самі напросилися! – кинув пан Кміциц, стаючи в позицію.

Але пан Володийовський не квапився і шаблю ще не витягав, озирнувся навколо по небу. Світало вже. На сході зайнялося перше золото і блакитна стрічка розтягнулася світлим пасмом, надворі однак було ще досить темно, особливо перед будинком, сутінки тут ще панували повністю.

– Добре день починається, – зауважив пан Міхал, – але сонце ще не скоро вийде. Може, ви бажаєте, щоб нам по-світили?

– Мені байдуже.

– Скажіть, панове! – закликав пан Володийовський, звертаючись до шляхти. – Чи не принести якого ліхтаря чи лу-

чини, буде нам світліше в цьому оршанському танці.

Шляхта, якій жартівливий тон молодого полковника дивно додавав духу, поштовхався жваво до кухні. Дехто став збирати потоптані під час битви факели і вже за якийсь час близько п'ятдесяти червоних язиків полум'я замиготіло в блідих вранішніх сутінках. Пан Міхал вказав на них шаблею пану Анджею.

– Погляньте, справжня похоронна процесія!

Той відреагував моментально:

– Полковника ховають, тому й потрібні урочистості!

– Справжній змій із вас!..

Тим часом шляхта заточилася мовчки навколо лицарів. Всі здійснювали запалені факели вгору, за ними тіснилися інші, цікаві та неспокійні. Всередині супротивники мірялися поглядами. Тиша стала жахливою, лише обгорілі вуглинки сповзали з шелестом на землю. Пан Володийовський був веселий, як щиголь погожого ранку.

– Ви будете починати? – заохотив пан Кміциц.

Перший брязкіт відізвався луною в серцях усіх, хто дивився. Пан Міхал підрізав немов неохоче, пан Анджей відбив і підрізав у відповідь, полковник знову відбив. Сухий брязкіт ставав щораз енергійнішим. Усі затамували подих. Пан Кміциц стрімко атакував, а пан Володийовський лише ліву руку за спину заклав і стояв спокійно, роблячи недбайливі рухи, дуже малі, майже незначні. Здавалося, що він хотів себе лише затулити, й одночасно поберегти супротивника. Ча-

сом відступав малий крок назад, часом наступав уперед, либонь, досліджував майстерність візаві. Хорунжий розпашів, його опонент був холодний, як майстер, котрий іспитує учня і ставав щораз спокійнішим. Врешті-решт, на великий подив шляхти, полковник виголосив промову:

– Побалакаймо, – сказав він, – бо іншої такої нагоди вже не буде. Ага! То це такий оршанський стиль?.. Мабуть, ви там самі були змушені горох молотити, бо махаєте шаблею, як ціпом. Добре ж ви вже втомилися. А ви справді найкращий в Орші?.. Такий удар дуже популярний серед трибульських слуг. А це курляндський. Добре ним від собак відбиватися. Стережіться кінчика шаблі. Не вигинайте так долоні, бо дивіться, що станеться. Підійміть!..

Останнє слово пан Володийовський промовив чітко, водночас описав півколо, долоню та шаблю потягнув до себе й усі глядачі втямили, що він мав на увазі під словом «Підійміть!» Шабля пана Кміцица, як голка, витягнута з нитки, зашвистіла над головою полковника й упала в нього за спиною. Він пояснив:

– Це називається: вилущувати шаблю.

Пан Анджей стояв блідий, із божевільними очима, хитався, здивований не менше за шляхту ляуданську. Тендітний полковник відсунувся вбік, вказав на шаблю, що лежала на землі, й удруге повторив:

– Підійміть!

В якусь мить здавалося, що пан Кміциц кине́ться на нього

з великими руками. Він уже був готовий до стрибка, коли пан Володийовський, притиснувши руків'я до грудей, підставив вістря, але пан Анджей кинувся на шаблю й упав із нею знову на страшного супротивника.

Голосний гомін пронісся в колі тих, хто стежив за поєдинком і коло звужувалося щораз більше, а за ним сформувалося друге, третє. Козаки пана Кміциця пропихали голови між плечима шляхтичів, немов усе життя в найкращій з ними жили злагоді. Мимовільні вигуки виривалися з вуст глядачів. Інколи лунав вибух негамовного, нервового сміху, всі побачили майстра над майстрами.

А той жорстоко розважався, як кіт із мишею – і показово щоразу недбаліше махав шаблею. Ліву руку висунув з-за спини і засунув у кишеню рейтуз. Пан Анджей казився, хрипів, на завершення булькотливі звуки вирвалися з його горла крізь стиснуті зуби:

– Закінчуйте вже!.. Годі вже сорому!..

– Гаразд! – погодився пан Володийовський.

Почувся короткий свист, страхітливий, потім здавлений зойк. Водночас пан Кміциц розвів руки, його шабля випала з них на землю. І він завалився обличчям до ніг полковника.

– Живий, – оголосив пан Міхал, – не впав долілиць! І відкотивши полу жупана пана Анджея, почав витирати об неї шаблю.

Загомоніла шляхта в один голос, але в цих вигуках звучало щораз виразніше:

– Добити зрадника... Добити!.. Зарубати!

І кількох Бутримів уже бігло з шаблями наголо. Враз сталося щось дивне. Можна було б сказати, що невисокий пан Володийовський виріс на очах. Шабля найближчого Бутри-ма вилетіла йому з руки слідом за Кміщицевою, немовби її вихор підхопив. Пан Міхал натомість крикнув із очима, що аж іскрили:

– Охолоньте! Геть!.. Це моя здобич, а не ваша!.. Відій-діть!..

Усі замовкли, остерігаючись гніву чоловіка, відтак той сказав:

– Не потрібна мені тут скотобійня!.. Ви, будучи шляхтою, мали б знати звичай честі, що пораненого не добивають. На-віть із ворогом такого не роблять, а що вже казати про су-противника, в поєдинку переможеного.

– Він зрадник! – обурився котрийсь із Бутримів. – Такого годиться вбити.

– Якщо він зрадник, тоді панові гетьманові його треба пе-редати, щоб покарання призначив і послужив прикладом для інших. Врешті, як я вам сказав: він тепер мій, а не ваш. Як-що виживе, то зможе відшкодування своєї кривди в суді шукати і з живого кращу будете мати сатисфакцію, ніж із мертвого. А хто тут вміє рани перев'язувати?

– Кшись Домашевич. Він здавна всіх на Ляуді перев'язує.

– Нехай його зараз перев'яже, потім на ложе його пере-несіть, а я піду цю нещасну панночку втішити.

Сказавши це, пан Володийовський засунув шаблю у піхви й увійшов крізь порубані двері в будинок. Шляхта взялася хапати та в'язати мотузками людей пана Кміцица, котрі відтепер мали орати поля в закутках. Вони здавалися також без опору. Лише кільканадцятро пострибали у задні вікна будинку, але втрапили до рук очікуючих Стак'янів. Водночас шляхта взялася до грабунку фір, на яких здобич лежала дуже щедра. Дехто радив пограбувати й обійстя, але боялися пана Володийовського, а може, присутність в оселі Білевичівни тамувала їхнє зухвальство. Своїх полеглих, між котрих було троє Бутримів і двоє Домашевичів, поклала шляхта на вози, щоб їх похристиянськи похоронити, для убитих прислужників пана Кміцица наказали селянам копати рів за садом.

Пан Володийовський тим часом, шукаючи панночку, перетряс весь будинок і знайшов її лише в скарбниці, що тіснилася на розі, до якої провадили маленькі та важкі двері зі спальної кімнати. Була то маленька кімнатка з вузькими вікнами, на яких були встановлені масивні ґрати, побудована квадратом із мурів, таких міцних, що пан Міхал визнав негайно, що навіть якби пан Кміциц і висадив дим порохом, то ця кімната, ймовірно, уціліла б. Це дозволило йому змінити на краще думку про пана Анджея. Дівчина сиділа на скрині недалеко від дверей, з опущеною головою, з обличчям, майже повністю затуленим волоссям, і навіть не підняла його, почувши лицаря, котрий входив. Мабуть, гадала, що

це сам пан Кміциц, або хтось із його людей. Пан Володийовський став у дверях, стягнув шапку, відкашлявся раз і ще раз, але побачивши, що це не допомагає, нарешті озвався:

– Шановна панно, ви вільна!..

Тоді з-під накинутого волосся поглянули на лицаря блакитні очі, а потім показалося за ними чарівне обличчя, хоча бліде і немов непритомне. Пан Міхал сподівався вдячності, вибуху радощів, однак полонянка сиділа нерухома і лише дивилася на нього безтямно. Тому лицар сказав удруге:

– Приходьте, панно, до тям, Бог зглянувся на вашу невинність. Ви вільна і можете повертатися у Водокти.

Цього разу в погляді Білевичівни було більше притомності. Вона піднялася зі скрині, струснула назад волосся та спитала:

– Хто ви такий?

– Міхал Володийовський, драгунський полковник віленського воєводи.

– Я чула битву... постріли?... Розповідайте.

– Та що там розказувати. Ми прийшли вас урятувати. Білевичівна вже цілком схаменулася.

– Дякую вашій милості! – вимовила вона поспішно тихим голосом, в якому пробивався смертельний неспокій. – А з тим що сталося?..

– З паном Кміцицом? Не бійтеся, панно: він лежить без тям надворі. І це я, не буду хвалитися, зробив це.

Пан Міхал сказав це з певною метою, але якщо він споді-

вався подиву, то марно. Білевичівна не зронила ні слова, натомість хиталася на ногах і руками почала шукати опору за собою, відтак опустила важко на ту саму скриню, з якої хвилину тому підвелася.

Лицар підбіг до неї жваво.

– Як ви почуваетесь?

– Нічого... нічого... Зачекайте, будь ласка... То пан Кміциц убитий?..

– Що мені той пан Кміциц! – зупинив її пан Володийовський. – Тут про вас ідеться!

Раптом сили до юнки враз повернулися, бо вона підвелася знову та, глянувши йому відверто в очі, крикнула з гнівом, нетерплячістю та розпачем:

– Як Бог живий, відповідайте! Вбили?..

– Пан Кміциц поранений, – відповів здивований пан Міхал.

– Живий?..

– Живий.

– Гаразд! Дякую вам.

І ще непевним кроком попрямувала до дверей. Полковник стояв із хвилину, скубаючи свої вуса та хитаючи головою. Потім буркнув сам собі:

– Цікаво, вона мені дякує за те, що пан Кміциц поранений, чи за те, що живий?

І вийшов за панночкою. Застав її в прилеглий спальній кімнаті, стояла посередині, немов скам'яніла. Чотири шляхтичі

саме вносили пана Анджея. Двоє перших, обернувшись боком, з'явилися у дверях, а з їхніх рук звисувалася до землі бліда голова пана Анджея, зі заплющеними очима та згустками чорної крові у волоссі.

– Притримайте там! – наказував Кшись Домашевич, котрий ішов за ними. – Спокійно через поріг. Хай йому там хтось голову підтримає. Добре!..

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.